

Colonial Urban Planning and Spatial Justice in Post-Colonial Cities: A Comparative Study of Algiers, Tunis, and Bombay from the Nineteenth Century to the Present

Sarieh Zareian¹

1. (Corresponding Author) Department of Architecture, Sagheh.C., Islamic Azad University, Saghez, Iran

Email: Sarieh.zareian@outlook.com

ARTICLE INFO

Article type:
Research Paper

Article History:

Received:

9 April 2025

Received in revised form:

27 May 2025

Accepted:

7 July 2025

Available online:

10 August 2025

Keywords:

Colonial urban planning;
Spatial justice,
Coloniality of
infrastructure,
Postcolonial cities,
Comparative study.

ABSTRACT

The enduring spatial legacies of colonial urban planning in Algiers, Tunis, and Bombay reveal that postcolonial cities remain structured by logics inherited from colonial domination. This study examines the continuity and transformation of colonial spatial rationalities in these cities between 1830 and 2020. It investigates how urban planning, originally deployed as an instrument of segregation, control, and spatial order under colonial rule, has been reproduced after independence through development, heritage preservation, and modernization policies. Employing a comparative historical approach and spatial discourse analysis of maps, planning documents, and historical visual data, the research identifies the mechanisms through which colonial power persists in infrastructures, zoning practices, and urban representations. The findings show that, despite political independence, spatial and epistemic structures established under colonial regimes continue to shape urban governance. In Algiers, the Haussmannian aesthetics of French planning have been rearticulated through heritage conservation programs; in Tunis, administrative centralization sustains the historic duality between the Medina and the Ville Nouvelle; and in Bombay, colonial hygienist discourses underpin the legal and material exclusion of informal settlements. Introducing the concept of the coloniality of infrastructure, the paper argues that spatial inequality in these postcolonial cities stems not from resource scarcity but from the persistence of colonial power logics embedded in planning institutions. Achieving spatial justice, therefore, requires the decolonization of institutional frameworks and a critical rethinking of dominant urban epistemologies.

Citation: Zareian, S. (2025). Colonial Urban Planning and Spatial Justice in Post-Colonial Cities: A Comparative Study of Algiers, Tunis, and Bombay from the Nineteenth Century to the Present. *Journal of Geography and Spatial Development*, 2 (2), 19-44.

<http://doi.org/10.22098/gsd.2026.18799.1108>

© The Author (s)

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Publisher: University of Mohaghegh Ardabili

Extended Abstract

Introduction

This article investigates the enduring spatial legacies of colonial urban planning in Algiers, Tunis, and Mumbai, revealing how postcolonial cities remain structured by logics of segregation, control, and hierarchy inherited from empire. Drawing on a comparative historical approach, the study analyzes urban planning as a political and epistemic technology through which colonial power was spatialized and later rearticulated under postcolonial regimes. The central question guiding this research is how colonial planning rationalities, originally designed to separate, discipline, and display, have persisted or been reconfigured in the post-independence era under the guise of development, modernization, and heritage preservation. By examining maps, planning documents, and visual materials from 1830 to 2020, this article exposes long-term mechanisms through which colonial infrastructures, zoning systems, and representational discourses continue to shape spatial injustice in postcolonial contexts.

Theoretically, the research situates itself at the intersection of Michel Foucault's concept of governmentality, postcolonial urbanism (Homi Bhabha, Edward Said), and Edward Soja's concept of spatial justice. From a Foucauldian perspective, urban planning in colonial contexts is understood as a subtle form of biopolitical spatial governance, a system that disciplines populations through hygiene, visibility, and order. These techniques of power materialized in the built environment of the colonial city, embedding racial and class hierarchies within its physical and symbolic structure. Postcolonial urbanism adds another layer by emphasizing hybridity and resistance as forms of spatial reappropriation by colonized subjects. Cities such as Algiers, Tunis, and Mumbai are thus conceptualized as arenas in which domination and resistance coexist, producing hybrid urban forms that blur the binaries between modern/traditional and order/disorder. Finally, spatial justice provides a normative lens through which these dynamics are assessed, reframing

justice not as equal distribution but as the decolonization of space and knowledge.

Methodology

Methodologically, the study employs a comparative historical design that juxtaposes three port cities situated within different colonial regimes, French settler colonialism in Algiers, French protectorate governance in Tunis, and British mercantile colonialism in Mumbai. Despite their divergent administrative systems, these cities shared common spatial strategies of control, including segregation through zoning, sanitary interventions, and visual domination. Archival research was combined with discourse analysis of planning texts and visual-spatial analysis using GIS to trace how colonial infrastructures have persisted or transformed over time. Rather than producing new maps, GIS served as an analytical tool to reveal continuities in land use patterns, infrastructural inequalities, and the spatial marginalization of informal settlements.

Results and Discussion

Findings demonstrate that, across all three cases, colonial spatial hierarchies have survived independence through the institutional and epistemic inertia of planning systems. In Algiers, Haussmannian interventions imposed a logic of visual dominance that persists today through centralized heritage preservation policies that aestheticize rather than empower the Casbah's residents. In Tunis, the colonial dichotomy between ville nouvelle and medina has endured, sustained by centralized planning and unequal investment that privilege the European quarter while marginalizing peripheral informal areas. In Mumbai, the colonial discourse of hygiene, crystallized during the 1896 plague and institutionalized through the Bombay Improvement Trust, continues to inform contemporary redevelopment schemes that justify the displacement of low-income communities such as Dharavi under neoliberal urban renewal.

The article introduces the concept of "infrastructural coloniality" to explain how

material and institutional systems established under empire continue to reproduce inequality in postcolonial cities. Roads, sewage networks, zoning laws, and property regimes are not neutral technical systems; they encode and perpetuate colonial hierarchies of access, visibility, and legitimacy. Decolonizing space, therefore, requires more than redistributive reforms; it demands epistemic and institutional transformation of planning itself. This notion aligns with Soja's call for spatialized justice that recognizes how power operates through built form and spatial governance.

At the same time, the research highlights diverse forms of local resistance and hybrid urbanism. In Algiers, the Casbah has functioned as a living site of cultural resilience, sustaining indigenous rhythms of space despite modernization pressures. In Tunis, residents of the medina have adapted historic spaces for contemporary uses, blending preservation with everyday practices of resistance. In Mumbai, informal settlements such as Dharavi and chawls represent not spaces of failure but alternative systems of collective governance, mutual aid, and spatial production that challenge the state's monopoly on planning. These forms of bottom-up agency embody what Bhabha terms the "third space," a domain of negotiation and redefinition where colonial binaries are subverted.

The comparative analysis reveals a paradox: postcolonial planning, while rhetorically committed to modernization and equity, often reenacts colonial spatial rationalities under new labels such as heritage, urban renewal, and public health. This discursive continuity transforms colonial segregation into postcolonial exclusion, rendering justice elusive. Yet, within this continuity, moments of rupture and creativity persist, manifested in participatory initiatives, community mapping, and localized heritage projects that seek to reclaim space as a common good.

Conclusion

In conclusion, the article argues that achieving spatial justice in postcolonial

cities requires the decolonization of planning institutions and epistemologies. This involves recognizing colonial infrastructures as active agents in shaping inequality, questioning universalist models of urban modernity, and valorizing situated, Indigenous, and informal knowledges of space-making. The study's contribution lies in linking historical urbanism with contemporary debates on justice, revealing how the material and epistemic legacies of empire continue to structure the urban present. By articulating the continuity between colonial power and postcolonial governance, it invites planners, historians, and policymakers to rethink the foundations of urban knowledge itself.

Ultimately, the comparative reading of Algiers, Tunis, and Mumbai demonstrates that the postcolonial city is neither a simple successor to empire nor a site of pure resistance, but rather a complex palimpsest where colonial infrastructures, hybrid practices, and struggles for justice coexist. Understanding this layered spatiality is essential for envisioning decolonial futures of planning, futures grounded in plural epistemologies, participatory governance, and equitable access to urban space.

Funding

There is no funding support.

Authors' Contribution

Authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the content of the manuscript and agreed on all aspects of the work declaration of competing interest none.

Conflict of Interest

Authors declared no conflict of interest.

Acknowledgments

We are grateful to all the scientific consultants of this paper.

برنامه‌ریزی شهری استعماری و عدالت فضایی در شهرهای پسااستعماری: مطالعه تطبیقی الجزیره، تونس و بمبئی از قرن نوزدهم تا امروز

ساریه زارعیان^۱

۱- نویسنده مسئول، گروه معماری، واحد سقز، دانشگاه آزاد اسلامی سقز، ایران. رایانامه: Sarieh.zareian@outlook.com

چکیده	اطلاعات مقاله
بررسی میراث‌های فضایی پایدار برنامه‌ریزی شهری در شهرهای الجزیره، تونس و بمبئی نشان می‌دهد که شهرهای پسااستعماری همچنان بر پایه منطق‌های به ارث مانده از سلطه استعماری سازمان‌یافته‌اند. این پژوهش به بررسی تداوم و دگرگونی منطق‌های فضایی استعمار در شهرهای پسااستعماری الجزیره، تونس و بمبئی در بازه زمانی ۱۸۳۰ تا ۲۰۲۰ می‌پردازد. مسئله اصلی تحقیق آن است که چگونه برنامه‌ریزی شهری، که در دوران استعمار ابزاری برای تفکیک، کنترل و نظم فضایی بود، پس از استقلال نیز در قالب سیاست‌های توسعه، حفاظت میراث و نوسازی شهری بازتولید شده است. این مطالعه با به‌کارگیری رویکرد تطبیقی-تاریخی و تحلیل گفتمان فضایی نقشه‌ها، اسناد برنامه‌ریزی و داده‌های بصری تاریخی، سازوکارهای تداوم قدرت استعماری را در زیرساخت‌ها، منطقه‌بندی و بازنمایی شهری شناسایی می‌کند. یافته‌ها نشان می‌دهد که علی‌رغم استقلال سیاسی، ساختارهای فضایی و معرفتی به‌جامانده از استعمار همچنان در منطق حکمرانی شهری تداوم دارند: در الجزیره، زیبایی‌شناسی هوسمانی فرانسوی در قالب برنامه‌های حفاظت میراث بازتولید شده است؛ در تونس، تمرکزگرایی اداری دوگانگی تاریخی میان «مدینه» و «شهر جدید» را حفظ کرده است؛ و در بمبئی، گفتمان‌های بهداشتی استعماری مبنای طرد حقوقی و کالبدی سکونتگاه‌های غیررسمی قرار گرفته‌اند. مقاله با طرح مفهوم «استعمار زیرساخت‌ها»، توضیح می‌دهد که چگونه نابرابری فضایی در این شهرها نه ناشی از کمبود منابع، بلکه حاصل استمرار منطق‌های قدرت در نهادهای برنامه‌ریزی است. بر این اساس، دستیابی به عدالت فضایی مستلزم استعمارزدایی از ساختارهای نهادی و بازنگری در دانش‌های مسلط شهرسازی است.	نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۲۰ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۳/۰۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۱۶ تاریخ چاپ: ۱۴۰۴/۰۵/۱۰ واژگان کلیدی: برنامه‌ریزی شهری استعماری، عدالت فضایی، استعمار زیرساخت‌ها، شهرهای پسااستعماری، مطالعه تطبیقی.

استناد: زارعیان، ساریه. (۱۴۰۴). برنامه‌ریزی شهری استعماری و عدالت فضایی در شهرهای پسااستعماری: مطالعه تطبیقی الجزیره، تونس و بمبئی از قرن نوزدهم تا امروز. *مجله جغرافیا و توسعه فضایی*، (۲)۲، ۴۴-۱۹.

<http://doi.org/10.22098/gsd.2026.18799.1108>

ناشر: دانشگاه محقق اردبیلی

© نویسندگان

مقدمه

نابرابری فضایی در شهرهای پسااستعماری یکی از چالش‌های پایدار عدالت شهری در جنوب جهانی است. با وجود استقلال سیاسی، بسیاری از این شهرها همچنان در چارچوب زیرساخت‌ها، الگوهای منطقه‌بندی و منطق‌های حکمرانی‌ای عمل می‌کنند که ریشه در دوران استعمار دارند. میراث فضایی استعمار نه تنها در کالبد شهر، بلکه در شیوه‌های اندیشیدن و نظام‌های دانشی برنامه‌ریزی نیز تداوم یافته است. در نتیجه، فضاهای شهری پسااستعماری اغلب بازتاب‌دهنده همان نظم‌ها و سلسله‌مراتب‌هایی هستند که در خدمت اقتدار امپراتوری شکل گرفته‌اند، هرچند اکنون در قالب گفتمان‌های نوسازی و توسعه بازتولید می‌شوند. درک چگونگی استمرار یا دگرگونی این منطق‌های فضایی، پیش‌شرطی اساسی برای تحلیل عدالت فضایی در جهان پسااستعماری است.

برنامه‌ریزی شهری در دوران استعمار هرگز فرآیندی خنثی یا صرفاً فنی نبود، بلکه ابزاری سیاسی و راهبردی برای حکمرانی و کنترل به شمار می‌رفت. قدرت‌های استعماری از برنامه‌ریزی برای سامان‌دهی فضا، مهار جمعیت‌ها و نهادینه‌سازی سلسله‌مراتب‌های ایدئولوژیک در بافت شهر بهره می‌گرفتند. در شهرهایی چون الجزیره، تونس و بمبئی، محیط‌های ساخته‌شده به ابزارهایی برای فضایی سازی سلطه تبدیل شدند؛ قوانینی که کاربری زمین، شبکه‌های زیرساختی و سیاست‌های بهداشتی را در خدمت تمایز میان استعمارگران و استعمار شدگان قرار می‌دادند و مفاهیمی مانند مدرنیته، نظم و بهداشت را به شاخص‌های طبیعی برتری امپراتوری بدل می‌کردند (Tax, 2023; Chelli et al., 2021; Coslett, 2024). در شمال آفریقا، سیاست‌های برنامه‌ریزی فرانسوی با تحمیل الگوهای شهری اروپایی بر مدینه‌های اسلامی، دوگانگی میان «شهر جدید»^۱ و «مدینه»^۲ را تثبیت کردند. در الجزیره، این مداخلات با هدف نظارت و کنترل بر «قصبه» انجام شد، درحالی‌که آن را در گفتمان رسمی به مثابه فضایی «منجمد در گذشته» و «منظره‌گون» بازنمایی می‌کردند (Bennafla, 2008; Çelik, 1999).

در بمبئی نیز مقامات بریتانیایی با بهره‌گیری از گفتمان سلامت عمومی — به‌ویژه در جریان طاعون ۱۸۹۶ — نظم فضایی جدیدی را از طریق مداخلات «هیئت بهسازی بمبئی»^۳ ایجاد کردند. این مداخلات، هرچند در ظاهر با هدف بهداشت شهری انجام می‌شد، به جابه‌جایی جمعیت‌های بومی و تثبیت جدایی کالبدی و طبقاتی انجامید (Coslett, 2024). با این حال، شهر استعماری هرگز فضایی کاملاً مطیع نبود. جوامع محلی با بهره‌گیری از ساخت‌وسازهای غیررسمی، اشغال فضا و کنش‌های روزمره، نظم تحمیلی را به چالش کشیدند. از «چاول»^۴ های بمبئی تا «مدینه تونس، فضاهایی شکل گرفتند که دوگانگی‌های استعماری میان مدرن/سنتی و نظم/بی‌نظمی را در هم شکستند و فرم‌های ترکیبی و درهم‌آمیخته‌ای از زیست شهری را پدید آوردند (Ben Yakoub, 2018; Melgaço & Xavier Pinto, 2022; Coelho, 2022).

با وجود این اشکال مقاومت، فرایند استعمارزدایی در بسیاری از شهرها به معنای گسست واقعی از گذشته نبود. دولت‌های پسااستعماری نه تنها زیرساخت‌ها و طرح‌های شهری، بلکه منطق‌های نهادی و دانشی برنامه‌ریزی استعماری را نیز به ارث بردند. همان‌گونه که زارعیان (۱۴۰۳) و دیگر پژوهشگران تأکید کرده‌اند، سلسله‌مراتب‌های فضایی در سیاست

1. Ville Nouvelle

2. Medina of Tunis

۳. هیئت بهسازی بمبئی (Bombay Improvement Trust (BIT) نهادی شهری بود که در سال ۱۸۹۸ توسط دولت استعماری بریتانیا در بمبئی تأسیس شد. مأموریت رسمی آن بهبود بهداشت، گسترش خیابان‌ها و ساماندهی مناطق متراکم شهری اعلام شد، اما در عمل ابزاری برای بازسازی طبقاتی و نژادی فضا بود که با تخریب محلات بومی و جابه‌جایی اجباری ساکنان کم‌درآمد، نظم فضایی استعماری را تثبیت کرد.

4. Chawls

زمین، تخیلات شهری و الگوهای سرمایه‌گذاری تداوم یافتند. در الجزیره، طرح راهبردی سال ۱۹۷۵ نتوانست دوگانگی‌های فضایی برجای‌مانده از استعمار را از میان ببرد؛ و در تونس نیز برنامه‌های حفاظت میراث شهری، فضاهای بومی را به عرصه‌هایی زیباشناختی و غیر کارکردی فرو کاستند، بی‌آنکه به نابرابری‌های ساختاری زیرین بپردازند (Harrison & Croese, 2023; Hénia & Chikhaoui, 2022). چنین تداوم‌هایی نشان می‌دهد که عدالت فضایی در شهرهای پسااستعماری صرفاً در دسترسی برابر به منابع خلاصه نمی‌شود، بلکه نیازمند بازاندیشی در نظام‌های دانشی و نهادی‌ای است که هنوز هم فرم‌های بومی را «نامنظم» و «غیربهداشتی» تلقی می‌کنند.

بر این اساس، مسئله اصلی پژوهش حاضر آن است که چگونه منطق‌های فضایی و نهادی برنامه‌ریزی شهری استعماری در شهرهای الجزیره، تونس و بمبی تداوم‌یافته یا بازتولید شده‌اند. این سه شهر به‌صورت هدفمند انتخاب شده‌اند، زیرا نمایانگر سه الگوی متفاوت از استعمار هستند: استعمار مستقیم (الجزیره)، نظام تحت‌الحمایه (تونس)، و استعمار غیرمستقیم امپراتوری بریتانیا (بمبی). این تنوع، امکان مقایسه انتقادی میان اشکال متفاوت سلطه فضایی و سازگاری‌های پسااستعماری را فراهم می‌کند.

پژوهش حاضر بر سه پرسش اصلی متمرکز است:

۱. چه سازوکارهایی از طریق برنامه‌ریزی شهری در این سه شهر به تفکیک فضایی و کنترل اجتماعی در دوران استعمار انجامیده است؟

۲. این سازوکارها در دوره‌های پسااستعماری چگونه دگرگون یا بازتولید شده‌اند؟

۳. تحقق عدالت فضایی در این شهرها چه نسبتی با میراث زیرساختی و معرفتی استعمار دارد؟

در پاسخ به این پرسش‌ها، مقاله با بهره‌گیری از رویکرد تطبیقی-تاریخی، برنامه‌ریزی شهری را به‌عنوان عرصه‌ای کلیدی برای درک استمرار ساختارهای سلطه و پویایی‌های مقاومت در شهرهای پسااستعماری تحلیل می‌کند. پژوهش‌های پیشین درباره برنامه‌ریزی شهری در بسترهای استعماری و پسااستعماری، بنیان نظری و تحلیلی این مطالعه را فراهم می‌سازند. این مطالعات به‌طور فزاینده‌ای برنامه‌ریزی شهری را نه یک فرآیند فنی یا خنثی، بلکه سازوکاری برای سلطه، تفکیک و بازتولید ایدئولوژی‌های امپریالیستی در فضا تبیین کرده‌اند. در این رویکرد، فضا به‌منزله ابزاری برای کنترل اجتماعی، مدیریت جمعیت و نمایش برتری تمدنی استعمارگران تلقی می‌شود؛ به‌گونه‌ای که ساختار کالبدی شهر خود به زبان قدرت بدل می‌گردد (Tax, 2023; Coslett, 2024؛ زارعیان، ۱۴۰۳). در نتیجه، برنامه‌ریزی شهری به‌عنوان یک پروژه معرفتی و سیاسی، نقش تعیین‌کننده‌ای در تثبیت مرزهای نمادین میان استعمارگر و استعمار شده ایفا کرده است.

در شهرهای آفریقایی، سیاست‌های شهری استعماری جداسازی را در ساختار کالبدی و نهادی شهر نهادینه کردند و مرز میان جوامع اروپایی و بومی را به سطح فضایی ارتقا دادند. همان‌گونه که کوکری-ویدروویچ (۲۰۱۴) نشان می‌دهد، این سیاست‌ها صرفاً به حوزه مسکن محدود نبودند، بلکه زیرساخت، بهداشت، قوانین کاربری زمین و نهادهای عمومی را نیز دربرمی‌گرفتند؛ به‌گونه‌ای که نابرابری در تمامی سطوح فضایی بازتولید می‌شد. در شمال آفریقا، دولت استعماری فرانسه با اعمال الگوهای شهری اروپایی، دوگانگی ساختاری میان «مدینه» و «شهر جدید» را تثبیت کرد. این منطق فضایی پس از استقلال نیز تداوم یافت. برای مثال، در الجزیره، طرح استراتژیک شهری سال ۱۹۷۵ نتوانست نابرابری‌های فضایی به ارث‌مانده از دوران استعمار را اصلاح کند و گسست‌های تاریخی را از میان بردارد (Chelli et al., 2021; Hamoudi & Emekci, 2025). چنین تجربه‌هایی نشان می‌دهند که استعمار نه تنها بر بافت فیزیکی، بلکه بر نظام‌های تفکر و دانش برنامه‌ریزی تأثیر ماندگار بر جای گذاشته است.

الگوی مشابهی در مستعمرات بریتانیا در جنوب آسیا نیز مشاهده می‌شود. در بمبئی، برنامه‌ریزی شهری در جریان بحران‌های بهداشت عمومی - به‌ویژه در همه‌گیری طاعون سال ۱۸۹۶ - به ابزاری برای کنترل اجتماعی و بازآرایی طبقاتی و نژادی شهر بدل شد (Tejani, 2021; Coslett, 2024). این سیاست‌ها به ایجاد «هیئت بهسازی بمبئی» انجامیدند که مأموریت آن بازسازی محله‌های بومی در راستای استانداردهای بهداشتی و نظم شهری امپراتوری بود. بدین ترتیب، برنامه‌ریزی شهری در قالب نوعی «حکمرانی بهداشتی» عمل می‌کرد که در پوشش مدرن‌سازی، نظم استعماری را بازتولید و اقتدار امپراتوری را تثبیت می‌کرد.

در دوره‌های پساستعماری نیز این منطق‌های فضایی غالباً تداوم یافتند. گفتمان‌های برنامه‌ریزی معاصر در شهرهایی چون تونس و بمبئی، سکونتگاه‌های غیررسمی را همچنان به‌عنوان فضاهایی «غیربهداشتی» و «آشفته» بازنمایی می‌کنند و بر مبنای همان ایدئولوژی‌های نظم و پاکی استعماری، مداخلات کالبدی را توجیه می‌نمایند. پژوهشگرانی چون بافو و روی (۲۰۲۳) و هنیا و شیکاوی (۲۰۲۲) نشان داده‌اند که این بازنمایی‌ها در واقع تداوم همان گفتمان‌های بهداشتی و فضایی دوران استعمار هستند که در سیاست‌های امروزی دولت‌ها درباره زیرساخت، بهداشت شهری و خدمات عمومی تکرار می‌شوند. در بسیاری از موارد، بی‌توجهی نهادی و سرمایه‌گذاری نابرابر در مناطق غیررسمی یا پیرامونی، بر مبنای تصویری تاریخی از «نظم مدرن» و «بی‌نظمی بومی» مشروعیت یافته است. افزون بر این، ابعاد زیبایی‌شناختی و نمادین برنامه‌ریزی استعماری نیز نقش مهمی در شکل‌دهی به شهرهای پساستعماری داشته‌اند. طرح تحقق‌نیافته «پلان اوبوس»^۱ لوکربوزیه برای الجزیره نمونه بارزی از این منطق است؛ طرحی که احداث خیابان‌ها و پل‌های عظیم بر فراز قصبه را تجسم می‌کرد و به‌منزله نمایش بصری قدرت مدرن اروپایی در برابر زندگی بومی تعبیر می‌شود (Tax, 2023). چنین پروژه‌هایی صرفاً اقدامات معماری نبودند، بلکه مصادیق خشونت نمادین در شهر بودند که از طریق حذف کالبدی و معنایی فضاهای بومی، روایت‌های امپریالیستی از «پیشرفت» را بازتولید می‌کردند.

در مجموع، مرور ادبیات نشان می‌دهد که برنامه‌ریزی شهری استعماری نه فعالیتی فنی یا حاشیه‌ای، بلکه سازوکاری محوری برای کنترل نژادی، سلطه نمادین و بازتولید نابرابری فضایی بوده است. میراث این نظام‌ها همچنان در زیرساخت‌ها، منطق‌های نهادی و سلسله‌مراتب اجتماعی فضایی شهرهای پساستعماری قابل‌مشاهده است. باین‌حال، علی‌رغم غنای پژوهش‌های پیشین در بررسی ابعاد اجتماعی و فرهنگی استعمار، مطالعات تطبیقی اندکی به تحلیل استمرار زیرساختی و نهادی این منطق‌ها در دوره‌های پساستعماری پرداخته‌اند. از این‌رو، پژوهش حاضر می‌کوشد با تمرکز بر سه شهر الجزیره، تونس و بمبئی، شکاف میان تحلیل تاریخی و بررسی معاصر را پر کند و نشان دهد که چگونه نظم‌های فضایی استعماری در بستر سیاست‌گذاری و عدالت فضایی معاصر بازتعریف و بازتولید می‌شوند.

مبانی نظری

چارچوب نظری این پژوهش تلفیقی از سه رویکرد مکمل است: مفهوم «حکمرانی» در اندیشه میشل فوکو، نظریه «درهم‌آمیزی» در آثار هومی بابا، و مفهوم «عدالت فضایی» در نظریه ادوارد سوجا. این سه چارچوب، پیوند میان قدرت، فضا و مقاومت را در شهرهای استعماری و پساستعماری تبیین می‌کنند و بنیان تحلیلی مقاله را شکل می‌دهند. مفهوم حکمرانی در اندیشه فوکو، درکی فراتر از حکومت یا اقتدار رسمی ارائه می‌دهد و بر شبکه‌های خرد قدرت، دانش و فضاسازی تأکید دارد. در این چارچوب، برنامه‌ریزی شهری در بسترهای استعماری نه به‌عنوان مجموعه‌ای از تصمیمات فنی، بلکه به‌مثابه شکلی از «زیست سیاست فضایی» درک می‌شود؛ سازوکاری که از طریق طراحی فضا، تنظیم مقررات

1. Obos

و منطق زیرساختی، بدن‌ها و رفتارهای اجتماعی را درون شبکه‌ای از قدرت قابل اداره می‌سازد (Melgaço & Xavier, 2022). قوانین منطقه‌بندی، شبکه‌های بهداشتی و تیپولوژی‌های مسکن در این معنا به مثابه «فناوری‌های قدرت نرم» عمل می‌کردند که از رهگذر فضا، نظم و انضباط اجتماعی را ممکن می‌ساختند. در بستر استعمار، این منطق‌های حکمرانی اغلب در پوشش گفتمان‌های «نوسازی»، «پیشرفت» و «رفاه عمومی» پنهان می‌ماندند. هدف ظاهری پروژه‌های شهری، بهبود سلامت و کیفیت زندگی بود، اما در عمل به ابزارهایی برای تثبیت اقتدار امپراتوری و بازتولید نابرابری تبدیل شدند. برای نمونه، «هیئت بهسازی بمبئی» که در سال ۱۸۹۸ در واکنش به طاعون ایجاد شد، به جابه‌جایی اجباری هزاران نفر از ساکنان طبقه کارگر انجامید و الگوی فضایی شهر را مطابق منافع اقتصادی و سیاسی بریتانیا بازآرایی کرد (Coslett, 2024). در شمال آفریقا نیز، برنامه‌ریزی شهری فرانسه در چارچوب ایدئولوژی «مأموریت متمدن سازی» و با اتکا بر مفاهیم شرق شناسانه، بافت‌های اسلامی را به عنوان فضاهای «غیربهداشتی» و «ایستا» بازنمایی می‌کرد. در الجزیره و تونس، پروژه‌های شهری با الگوبرداری از مدل‌های هوسمانی بر نظم بصری و کارکردی اروپایی تأکید داشتند و درعین حال، فضاهای بومی را به حاشیه راندند (Chelli et al., 2021; Bennafla, 2008; Çelik, 1999).

این سیاست‌ها نشان می‌دهند که حکمرانی فضایی استعماری نه فقط از طریق اجبار مستقیم، بلکه از مسیر تولید دانش شهری و زیبایی‌شناسی قدرت اعمال می‌شد. فضا در این معنا به رسانه‌ای برای تجسم اقتدار امپراتوری بدل می‌گردید؛ به گونه‌ای که طراحی شهری خود روایتگر مشروعیت استعمار بود. با این حال، این نظم فضایی هرگز یک‌دست و بی‌چالش نبود. در کنار نیروهای مسلط، اشکال گوناگون مقاومت و تطبیق از سوی جوامع بومی شکل گرفت. کنشگران محلی با تصاحب فضاهای به ظاهر «مدیریت شده»، از ساخت‌وسازهای غیررسمی تا فعالیت‌های اجتماعی روزمره، معناهای دیگری از زیست شهری پدید می‌آوردند که با منطق رسمی در تعارض بود (Ben Yakoub, 2018). این مقاومت‌ها گاه باعث دگرگونی در کارکرد فضاهای استعماری شدند، اما حتی اصلاحات ظاهراً انسان‌دوستانه نیز در چارچوب راهبردهای کنترل و نظارت جای می‌گرفتند.

در نتیجه، برنامه‌ریزی شهری استعماری را می‌توان به تعبیر فوکو، شکلی از زیست سیاست فضایی دانست که در آن سلامت، نظم و زیبایی‌شناسی به ابزارهای اعمال قدرت بدل می‌شوند. محیط ساخته شده در این نگاه صرفاً عرصه‌ای فیزیکی نیست، بلکه بستر مادی و نمادین برای بازتولید سلسله‌مراتب امپراتوری است. در این چارچوب، فضا هم‌زمان محل تداوم سلطه و امکان مقاومت است، و مطالعه آن به درک سازوکارهای قدرت در شهرهای پسااستعماری یاری می‌رساند. این منطق در سه شهر مورد مطالعه به صورت‌های متفاوتی بازتاب یافته است (جدول شماره ۱).

جدول ۱. راهبردهای برنامه‌ریزی استعماری در سه شهر مورد مطالعه

شهر	قدرت استعماری	ابزار برنامه‌ریزی استعماری	چارچوب ایدئولوژیک کلیدی	بینش نظری
الجزیره	فرانسه	مداخلات به سبک هوسمانی (Haussmannian interventions)، نظارت بر قصبه	مأموریت متمدن سازی، سلطه بصری	دوگانگی نمادین، تداوم پسااستعماری
تونس	فرانسه	تفکیک فضایی میان «شهر جدید استعماری» (ville nouvelle) و مدینه	مشروعیت بخشی باستان‌شناسانه، شرق‌شناسی فضایی	چارچوب شرق شناسانه بازنمایی فضاهای بومی
بمبئی	بریتانیا	نهاد بهبود شهری بمبئی (Bombay Improvement Trust) و قانون بیماری‌های واگیر (Epidemic Diseases Act)	گفتمان بهداشت و نژادگرایی زیستی	زیست سیاست استعماری و تفکیک بهداشتی

شهر گرایی پسااستعماری: درهم آمیزی و مقاومت

همان گونه که در جدول شماره ۱ نشان داده شد، شهرهای استعماری نظیر الجزیره، تونس و بمبئی نه تنها بسترهای اعمال قدرت بودند، بلکه در دوران پس از استعمار نیز به صحنه های مذاکره، مقاومت و بازآفرینی تبدیل شدند. در این زمینه، نظریه «شهر گرایی پسااستعماری» چارچوب مفهومی ضروری برای درک چگونگی تعامل میان سازوکارهای قدرت و عاملیت بومی فراهم می کند. نقد شرق شناسی ادوارد سعید و مفهوم «درهم آمیزی»^۱ در اندیشه هومی بابا از ارکان اصلی این رویکرد هستند. سعید (۱۹۷۸) نشان داد که شرق شناسی نه صرفاً گفتمانی فرهنگی، بلکه نظامی از دانش و قدرت است که از رهگذر بازنمایی، تفاوت فرهنگی را به ابزار سلطه بدل می کند. در مقابل، بابا (۱۹۹۴) با طرح مفهوم «درهم آمیزی» استدلال کرد که فضاهای استعماری هرگز به طور کامل تحت سلطه نیستند؛ بلکه همواره مکان هایی برای مذاکره، تقلید، و بازتعریف هویت و فضا به دست کنشگران محلی فراهم می شود.

در این چارچوب، شهرهای استعماری را باید عرصه هایی چندلایه دانست که در آن ها منطق قدرت و مقاومت هم زمان و درهم تنیده اند. پروژه های برنامه ریزی و معماری استعماری، هرچند در پی تثبیت نظم فضایی و فرهنگی امپراتوری بودند، اما به دلیل پویایی های بومی، اغلب به نتایجی متناقض انجامیدند. شهر گرایی پسااستعماری بر همین تناقض تمرکز دارد: فضاهایی که برای کنترل طراحی شدند، به مکان های مقاومت و بازآفرینی تبدیل شدند. بن یعقوب (۲۰۱۸) در پژوهش خود درباره تونس نشان می دهد که سیاست های رسمی حفاظت میراث، «مدینه» را به صحنه ای نمایشی برای گردشگری و ملی گرایی فرهنگی تبدیل کرده اند، درحالی که کنشگران محلی از طریق استفاده های روزمره و فعالیت های اجتماعی، همان فضا را به عرصه مقاومت نمادین بدل کرده اند. بدین ترتیب، حفاظت شهری که در ظاهر اقدامی فرهنگی است، می تواند تداوم گفتمان استعماری کنترل فضا را بازتولید کند.

در بمبئی، وضعیتی مشابه اما با منطق متفاوتی مشاهده می شود. همان گونه که کاسلت (۲۰۲۴) توضیح می دهد، مداخلات بهداشتی بریتانیا در دوره استعمار — از جمله تخریب و نوسازی سکونتگاه های پرجمعیت در واکنش به طاعون — نه تنها با مقاومت اجتماعی روبه رو شد، بلکه در واکنش به آن، فضاهای غیررسمی جدیدی چون «چاول ها» و «دهاروی» شکل گرفتند. این فضاها در ظاهر خارج از نظم رسمی اند، اما در عمل نوعی حکمرانی غیررسمی و شبکه ای از همبستگی اجتماعی را پدید آوردند که نظم استعماری را درون خود جذب و بازآرایی می کرد. در الجزیره نیز، «قصیه» با وجود مداخلات گسترده فرانسوی ها، نه به عنوان محوطه ای منجمد در گذشته، بلکه به منزله نماد تداوم فرهنگی و مقاومت فضایی معنا یافت (Bennafla, 2008; Çelik, 1999). این نمونه ها نشان می دهند که درهم آمیزی فرهنگی و فضایی هم محصول سلطه و هم نشانه عاملیت است. پژوهش های اخیر نیز نشان داده اند که این درهم آمیزی همواره دوگانه است: از یک سو به خلق فرم های ترکیبی و انعطاف پذیر شهری منجر می شود، و از سوی دیگر، می تواند به مشروعیت بخشی نظم استعماری جدید بینجامد. برای مثال، کلیسای جامع «سن ونسن دو پل» در تونس (Bani, 2024) با ترکیب عناصر معماری بومی و اروپایی، هم نشانه ای از جذب فرهنگی و هم یادگاری از قدرت نمادین استعمار است. به بیان دیگر،

۱. در کتاب ها و متون ترجمه شده از هومی بابا در ایران، واژه hybridity معمولاً با واژگان «درهم آمیزی» یا «پیوندگونی» ترجمه شده است. در منابع فارسی و مطالعات پسااستعماری مرتبط با اندیشه بابا، «درهم آمیزی» به فرایندی اشاره دارد که در آن فرهنگ ها در نتیجه تماس، تصادم و ترجمه متقابل، شکل های نوینی از هویت و معنا را پدید می آورند. این مفهوم بیانگر پویایی فرهنگی در «فضای سوم» است؛ فضایی که در آن مرزهای فرهنگی نفوذپذیر می شوند و نشانه ها و معانی فرهنگی می توانند به طور مکرر بازتولید، تملک و بازخوانی شوند. چنین درکی از درهم آمیزی، به ویژه در تحلیل روابط میان استعمارگر و استعمارزده، بر امکان خلق فرهنگ های پیوندی و بینا فضایی تأکید دارد. در برخی متون دیگر، hybridity به صورت «پیوندگونی» یا «چندرگه شدن» نیز ترجمه شده است، که همگی به معنای فرایند و محصول ترکیب فرهنگ ها و هویت ها در شرایط پسااستعماری به کار می روند.

فضاهای شهری در دوران پس از استعمار هم‌زمان حامل نشانه‌های سلطه و مقاومت‌اند و هر دو نیرو را درون خود جای می‌دهند (Melgaço & Xavier Pinto Coelho, 2022).

فرآیندهای «درهم‌آمیزی» و «مقاومت» که در این پژوهش بررسی می‌شوند، در جدول شماره ۲ خلاصه شده‌اند. این جدول سه الگوی محوری از شهر گرایی پسااستعماری را در شهرهای مورد مطالعه نشان می‌دهد: مقاومت فرهنگی و نمادین در قصبه الجزیره، باز کاربرد تطبیقی در مدینه تونس، و حکمرانی غیررسمی و همبستگی اجتماعی در چاول‌های بمبئی. این سه الگو بیانگر آن‌اند که مقاومت شهری در شهرهای پسااستعماری طیفی از راهبردهای انطباقی تا براندازانه را در برمی‌گیرد. بدین ترتیب، فضا نه فقط عرصه سلطه، بلکه میدان مذاکره‌ای است که در آن مرز میان کنترل و آزادی به‌طور مداوم بازتعریف می‌شود.

جدول ۲. الگوهای مقاومت محلی و شهر گرایی ترکیبی در سه شهر مورد مطالعه

شهر	عرصه اصلی مقاومت	نوع مقاومت	فرم شهری حاصل
الجزیره	قصبه	تاب‌آوری فرهنگی - نمادین و معماری	مورفولوژی ترکیبی، ایستادگی نمادین
تونس	مدینه	باز کاربرد تطبیقی و عاملیت محلی	حفاظت میراث همراه با کارکردهای جدید
بمبئی	چاول‌ها / دهاروی	حکمرانی غیررسمی، فرهنگ جشن و همبستگی	شهر غیررسمی متراکم، چندمنظوره و تاب‌آوری

در مجموع، شهر گرایی پسااستعماری نه نفی کامل قدرت استعماری است و نه تداوم صرف آن، بلکه فرایندی پویا از چانه‌زنی، بازآفرینی و بازتملک فضا است. این دیدگاه، پیوندی میان سازوکارهای حکمرانی فضایی (فوکو) و مفاهیم فرهنگی مقاومت (بابا و سعید) برقرار می‌کند. از این منظر، شهرهای پسااستعماری عرصه‌هایی هستند که در آن، فضا به‌طور هم‌زمان ابزار کنترل و بستر رهایی است. این برداشت نظری، بنیان تحلیلی لازم برای بررسی مفهوم «عدالت فضایی» در بخش بعدی را فراهم می‌سازد، زیرا نشان می‌دهد که عدالت در شهرهای پسااستعماری نه نتیجه حذف کامل میراث استعمار، بلکه حاصل بازتفسیر انتقادی و درهم‌آمیخته آن است. همان‌گونه که در جدول ۲ مشاهده می‌شود، مقاومت‌های شهری در سه شهر مورد مطالعه اشکال متفاوتی از بازتملک فضا را نشان می‌دهند که در بخش بعدی، پیامدهای آن‌ها برای مفهوم عدالت فضایی بررسی می‌شود.

عدالت فضایی و میراث‌های استعماری

مفهوم «عدالت فضایی» در اندیشه ادوارد سوجا (Soja, 2010) پاسخی نظری به پرسش بنیادین درباره رابطه میان فضا، قدرت و نابرابری اجتماعی است. سوجا استدلال می‌کند که فضا نه بستری خنثی برای فعالیت‌های انسانی، بلکه سازوکاری فعال در تولید و بازتولید روابط اجتماعی و سیاسی است. به این ترتیب، عدالت فضایی به معنای توزیع برابر منابع یا خدمات نیست، بلکه ناظر بر چگونگی شکل‌گیری و تثبیت نابرابری در سازمان فضایی شهر است. این چارچوب مفهومی با مباحث پیشین درباره حکمرانی فضایی فوکو و شهر گرایی پسااستعماری هم‌خوانی دارد، زیرا هر سه بر پیوند میان قدرت، دانش و فضا تأکید دارند؛ با این تفاوت که در نظریه عدالت فضایی، محور تمرکز بر پیامدهای مادی و نهادی این سازوکارهای قدرت است. در شهرهای استعماری، بی‌عدالتی فضایی نه پیامدی تصادفی، بلکه هدفمند و ساختاری بود. سیاست‌های منطقه‌بندی، نظام‌های حقوقی مالکیت زمین، و سرمایه‌گذاری‌های زیرساختی، همگی در جهت جداسازی جمعیت‌ها و تثبیت سلسله‌مراتب نژادی و طبقاتی طراحی می‌شدند (Patrick et al., 2022). این الگوها پس از استقلال نیز تداوم یافتند، زیرا زیرساخت‌ها، نهادها و حتی گفتمان‌های برنامه‌ریزی خود بر پایه منطق استعماری

شکل گرفته بودند. به بیان دیگر، آنچه امروز به عنوان «بی‌عدالتی فضایی» در شهرهای پسااستعماری مشاهده می‌شود، محصول صرف گذشته نیست، بلکه برآیند تعامل میان میراث‌های استعماری و سیاست‌های معاصر است.

در الجزیره و تونس، مرز میان «شهر اروپایی» و «مدینه» هنوز در الگوهای دسترسی به خدمات عمومی، ارزش زمین و شبکه‌های حمل‌ونقل تداوم دارد (Chelli et al., 2021). این تقسیم‌بندی فضایی که در دوران استعمار برای تفکیک جمعیت و کنترل بهداشت شهری ایجاد شده بود، اکنون در قالب نوسازی شهری و حفاظت میراث فرهنگی بازتولید می‌شود. در تونس، تمرکز سرمایه‌گذاری بر مناطق مرکزی و گردشگری، به بازآفرینی همان سلسله‌مراتب تاریخی منجر شده است؛ درحالی‌که محلات پیرامونی همچنان از کمبود زیرساخت و خدمات شهری رنج می‌برند (Hénia & Chikhaoui, 2022). در الجزیره نیز، نوسازی بافت‌های تاریخی اغلب به جای کاهش نابرابری، به حذف تدریجی ساکنان بومی و تجاری‌سازی فضاهای سنتی انجامیده است (Harrison & Croese, 2023). در بمبئی، روند مشابهی را می‌توان در سیاست‌های پاک‌سازی و باز توسعه سکونتگاه‌های غیررسمی مشاهده کرد. طرح‌های نوسازی با توجیه «بهداشت شهری» و «زیباسازی» همان منطق تفکیک و کنترل دوران استعمار را بازتولید می‌کنند (Coslett, 2024; Kabir et al., 2021). مناطق چون «دهاروی» که زمانی از دل طرد فضایی شکل گرفتند، امروز هدف مداخلات نئولیبرالی قرار گرفته‌اند که با وعده توسعه، عملاً به جابه‌جایی اقشار کم‌درآمد منجر می‌شوند. در این میان، عدالت فضایی تنها از طریق بازاندیشی در نحوه تصمیم‌گیری فضایی و عاملیت گروه‌های محلی قابل تحقق است.

از منظر نظری، عدالت فضایی در شهرهای پسااستعماری به معنای حذف میراث استعماری نیست، بلکه بازتفسیر انتقادی آن در جهت خلق الگوهای جدید عدالت است. سوچا بر این باور است که فضاهای شهری می‌توانند به مکان‌های «اعتراض و بازسازی» بدل شوند؛ به شرطی که فرایند برنامه‌ریزی نه ابزار کنترل، بلکه بستری برای باز توزیع قدرت باشد. این رویکرد با دیدگاه‌های پسااستعماری هم‌پوشانی دارد، زیرا هر دو به‌ضرورت «استعمارزدایی از معرفت فضایی» تأکید می‌کنند — یعنی بازشناسی شیوه‌های بومی، غیررسمی و جمعی تولید فضا. در الجزیره، جنبش‌های مدنی برای بازگرداندن کاربری فرهنگی به قصبه، و در بمبئی، شبکه‌های اجتماعی مبتنی بر همیاری در سکونتگاه‌های غیررسمی، نمونه‌هایی از تلاش برای بازتعریف عدالت از پایین به بالا هستند (Melgaço & Xavier Pinto Coelho, 2022).

به این ترتیب، مفهوم عدالت فضایی در این مقاله، حلقه پیوندی میان قدرت، فضا و مقاومت فراهم می‌کند. در این چارچوب، شهرهای پسااستعماری نه صرفاً میراث‌دار نابرابری‌های تاریخی، بلکه میدان‌هایی برای بازتولید و چالش قدرت‌اند. عدالت فضایی در این بستر مفهومی سیال و مناقشه‌آمیز است که همواره میان نوسازی نهادی و عاملیت اجتماعی در نوسان است. در نتیجه، بررسی آن مستلزم نگاهی چند سطحی است: از ساختارهای تاریخی برنامه‌ریزی گرفته تا اشکال روزمره کنش در فضا. این نگاه در بخش‌های بعدی مقاله مبنای تحلیل تطبیقی شهرهای الجزیره، تونس و بمبئی قرار می‌گیرد.

روش پژوهش

این پژوهش از رویکرد مطالعه تطبیقی-تاریخی موردی بهره می‌گیرد تا چگونگی عملکرد برنامه‌ریزی شهری استعماری را به عنوان ابزاری برای کنترل فضایی و نحوه تداوم یا دگرگونی آن در شهرهای پسااستعماری بررسی کند. سه شهر الجزیره، تونس و بمبئی به عنوان موارد مطالعه انتخاب شده‌اند، زیرا هر سه از مهم‌ترین بنادر استعماری قرن نوزدهم بودند که در چارچوب امپراتوری‌های فرانسه و بریتانیا توسعه یافتند. این شهرها در عین تفاوت در ساختار حکمرانی استعمار، استعمار مستقیم در الجزیره، نظام تحت‌الحمایه در تونس و استعمار تجاری در بمبئی، الگوهای مشابهی از

تفکیک فضایی، کنترل جمعیت و مقاومت بومی را نشان می‌دهند. از این رو، انتخاب آن‌ها بر مبنای منطق «موارد متضادِ مکمل» انجام شده است تا تفاوت در شیوه‌های اعمال قدرت و نحوه پاسخ‌های محلی به آن‌ها به‌طور نظام‌مند مقایسه شود.

روش پژوهش تلفیقی از تحلیل تاریخی، تحلیل گفتمان انتقادی و تحلیل بصری-تطبیقی است. در گام نخست، اسناد تاریخی شامل نقشه‌ها، طرح‌های شهری و گزارش‌های رسمی دوران استعمار مورد بررسی قرار گرفت تا منطق‌های برنامه‌ریزی و سیاست‌های فضایی شناسایی شوند. تمرکز این بخش بر نحوه استفاده از ابزارهای فنی مانند ناحیه‌بندی و زیرساخت در خدمت جداسازی اجتماعی و نژادی بود. در مرحله دوم، از تحلیل گفتمان انتقادی برای واکاوی زبان و مفاهیم به‌کاررفته در متون برنامه‌ریزی استفاده شد تا بازنمایی استعمار از مفاهیمی چون نظم، بهداشت و مدرنیته آشکار گردد. این گفتمان‌ها با متون دوره پس از استقلال مقایسه شدند تا میزان تداوم یا گسست در منطق‌های فضایی و ایدئولوژیک ارزیابی شود. در گام سوم، تحلیل بصری و تطبیقی نقشه‌ها و تصاویر تاریخی انجام شد تا الگوهای جداسازی، تراکم فضایی و تحولات کالبدی در گذر زمان بررسی گردد. این تحلیل مبتنی بر تطبیق کیفی نقشه‌ها بود، نه بر مدل‌سازی عددی یا استفاده از نرم‌افزارهای GIS؛ تمرکز بر درک تغییرات فضایی از منظر تداوم و بازنمایی تاریخی بود. منابع پژوهش شامل مجموعه‌ای از داده‌های متنی، تصویری و نقشه‌ای است. اسناد آرشیوی از آرشیو ملی فرانسه، بریتانیا و شهرداری‌های محلی گردآوری شد و با تصاویر تاریخی از بایگانی‌های دیجیتال و مجموعه‌های موزه‌ای تکمیل گردید. مقالات علمی مرتبط با استعمار، پسااستعمار و عدالت فضایی نیز به‌عنوان منابع نظری و تفسیری مورد استفاده قرار گرفتند. داده‌های متنی و بصری با بهره‌گیری از تحلیل مضمون بر اساس سه مقوله نظری مقاله — «تفکیک فضایی»، «درهم‌آمیزی و مقاومت» و «عدالت فضایی» کدگذاری شدند. این کدگذاری امکان مقایسه روابط میان سیاست‌های رسمی، ساختار کالبدی و کنش‌های بومی را در سه مقطع تاریخی (استعماری، انتقالی و پسااستعماری) فراهم کرد. دامنه زمانی پژوهش از آغاز سلطه رسمی استعمار در هر شهر تا دوره معاصر را در برمی‌گیرد: ۱۸۳۰ در الجزیره، ۱۸۸۱ در تونس و ۱۸۵۷ در بمبئی. این بررسی از منظر «تاریخ بلندمدت» (longue durée) انجام شده و به‌جای تمرکز بر رویدادهای مقطعی، بر پایداری منطق‌های نهادی و فضایی در گذر زمان تأکید دارد. تحلیل‌ها بر سه محور اصلی متمرکز است: نخست، سازوکارهای تفکیک فضایی از طریق زیرساخت، منطقه‌بندی و سیاست‌های بهداشتی؛ دوم، اشکال مقاومت، سازگاری و بازتملک فضا توسط جوامع محلی؛ و سوم، تداوم یا دگرگونی منطق‌های فضایی استعمار در نظام‌های برنامه‌ریزی پسااستعماری.

این پژوهش از تبیین‌های جبرگرایانه درباره میراث استعمار فاصله می‌گیرد و بر تعامل پویای میان ساختارهای به‌جامانده و عاملیت اجتماعی تأکید دارد. همان‌گونه که Chelli و همکاران (۲۰۲۱) نشان داده‌اند، تمرکزگرایی نهادی و تخصیص نابرابر منابع در دولت‌های پسااستعماری اغلب به بازتولید سلسله‌مراتب فضایی دوران استعمار انجامیده است. پژوهش حاضر با ترکیب تحلیل تاریخی، گفتمانی و بصری نشان می‌دهد که چگونه سازوکارهای قدرت استعماری، هرچند در ظاهر دگرگون شده‌اند، در لایه‌های عمیق‌تر کالبدی و نهادی شهرهای پسااستعماری تداوم‌یافته و در برابر آن‌ها اشکال متنوعی از مقاومت و بازآفرینی شهری شکل گرفته است.

یافته‌ها

برنامه‌ریزی شهری استعماری: منطق‌های فضایی سلطه

برنامه‌ریزی شهری در دوران استعمار نه صرفاً تلاشی برای سامان‌دهی فضا یا ارتقای کارایی اداری، بلکه یکی از کارآمدترین ابزارهای سیاسی در تثبیت نظم امپراتوری بود. در شهرهایی چون الجزیره، تونس و بمبئی، مداخلات شهری به‌گونه‌ای طراحی شدند که در عین برآوردن نیازهای حکمرانی و تجارت، حامل پیام‌های ایدئولوژیک و فرهنگی درباره مدرنیته و برتری اروپایی نیز باشند. از این منظر، فضاهای شهری خود به متونی سیاسی بدل شدند که در آن اقتدار استعمار در قالب معماری، زیرساخت و نظم کالبدی ثبت و بازنمایی می‌شد (Oztig, 2023; Tickell, 2025). همکاران، (۲۰۲۱). در الجزیره، بلافاصله پس از اشغال فرانسه در سال ۱۸۳۰، شهر به آزمایشگاهی برای تحقق ایده‌های مدرنیته استعماری تبدیل شد. بازطراحی میدان‌ها، خیابان‌ها و ساختمان‌های عمومی در سبک هوسمانی، همراه با ایجاد شبکه‌بندی نظامی در دشت ساحلی، نه تنها الگوی بصری شهر را دگرگون ساخت بلکه شکلی از نظم فضایی سلسله‌مراتبی را تثبیت کرد که حضور اروپایی را در مرکز و فرم‌های بومی شهرنشینی را در حاشیه قرار می‌داد. همان‌گونه که موهید و همکاران (۲۰۲۳) نشان داده‌اند، این مداخلات بازتاب رویکردی آگاهانه برای خلق «چهره‌ای امپریالیستی» از شهر بود؛ شهری که نظم هندسی و دیدپذیری آن، خود نشانه‌ای از قدرت و تمدن تلقی می‌شد. قصبه در این ساختار جدید، به‌جای آنکه مرکز فرهنگی و تاریخی شهر باقی بماند، به‌مثابه فضایی «آشفته» و «نامتدین» بازنمایی شد و به حاشیه گفتمانی و فضایی رانده گردید. در تونس نیز الگوی مشابهی در مقیاسی متفاوت شکل گرفت. ایجاد شهر جدید در مجاورت مدینه تاریخی، دوگانگی فضایی‌ای را پدید آورد که در آن مفاهیم «مدرن/استی» و «متمدن/بومی» در قالب فضا نهادینه شدند (Beeckmans, 2023). فرانسویان با بهره‌گیری از باستان‌شناسی به‌عنوان ابزار مشروعیت بخشی، خویش را وارث تمدن‌های رومی و بیزانسی معرفی کردند و بدین ترتیب برتری تمدنی خود را در سطح گفتمانی و فضایی تثبیت نمودند. این فرآیند، در واقع نوعی تصاحب فرهنگی بود که فضاهای بومی را از معنا تهی و در قالب مناظر زیباشناسانه بازتولید می‌کرد. مدینه هرچند به لحاظ کالبدی حفظ شد، اما از نظر اجتماعی و اقتصادی به حاشیه رانده شد و در نظام جدید به فضایی ایستا و فاقد ظرفیت توسعه بدل گردید (Oztig, 2023).

در بمبئی، حاکمیت استعماری بریتانیا پس از شورش ۱۸۵۷ الگوی دیگری از کنترل فضایی را پیش گرفت. تأسیس «هیئت بهسازی بمبئی» در سال ۱۸۹۸ نقطه عطفی در نوسازی زیرساختی شهر بود؛ نوسازی‌ای که از احیای اراضی و تعریض خیابان‌ها تا اجرای پروژه‌های بهداشتی را در برمی‌گرفت. این طرح‌ها در سطح عمومی با گفتمان سلامت و پیشرفت توجیه می‌شدند، اما در عمل موجب جابه‌جایی گسترده ساکنان طبقه کارگر و تقویت فضاهای ممتاز اروپایی شدند. سیاست‌های منطقه‌بندی و استانداردسازی شهری در بمبئی، اگرچه صراحت نژادی مستعمرات فرانسوی را نداشتند، اما همان منطق طرد را از مسیر فنی و بوروکراتیک بازتولید کردند (Sadiki & Saleh, 2021; Ben Yakoub, 2022). اسکرایور (۲۰۲۲) نیز نشان می‌دهد که این فرایندها به شکل‌گیری نوعی «هویت شهری دوگانه» انجامیدند که در آن فرم‌های بومی در لایه‌های زیرین نظم رسمی جذب و خنثی می‌شدند. در تمامی این نمونه‌ها، برنامه‌ریزی شهری به‌مثابه نوعی «فناوری قدرت» عمل کرد؛ به این معنا که طراحی شهری نه فعالیتی فنی، بلکه روشی برای تولید و نهادینه‌سازی روابط سلطه بود. خیابان‌ها، میدان‌ها، طرح‌های منطقه‌بندی و حتی ملاحظات بهداشتی به ابزارهایی برای بازتولید کنترل اجتماعی و سلسله‌مراتب فرهنگی بدل شدند. از میدان حکومت در الجزیره تا پروژه‌های مرمتی تونس و پاک‌سازی زاغه‌ها در بمبئی، هر جا که منطق نظم و بهداشت مطرح بود، در پس آن سازوکارهای طرد، سلب مالکیت و بازنمایی استعمارگرانه پنهان بود (Baffoe & Roy, 2023).

تحلیل تطبیقی سه شهر نشان می‌دهد که با وجود تفاوت‌های تاریخی و سیاسی، همگرایی چشمگیری در منطق‌های فضایی استعمار وجود داشت. در الجزیره و تونس، دوگانگی فضایی آشکارتر و در قالب نمایش معماری و زیبایی‌شناسی «مأموریت تمدن ساز» بازتاب یافت؛ درحالی‌که در بمبئی، کنترل فضایی در قالب گفتمان‌های فنی، بهداشتی و توسعه‌گرایانه اعمال شد. به بیان دیگر، در شمال آفریقا سلطه از طریق دیدپذیری و بازنمایی زیبایی‌شناختی مشروعیت می‌یافت، درحالی‌که در جنوب آسیا همان سلطه با پوششی از کارآمدی و نظم اداری استمرار پیدا می‌کرد. باوجود این تفاوت‌ها، در هر سه بستر، فضا به میدان تثبیت قدرت و ابزار نهادینه‌سازی نظم استعماری بدل شد. به‌طور کلی، برنامه‌ریزی شهری استعماری را باید پروژه‌ای سیاسی دانست که اقتدار امپراتوری را در کالبد شهر ثبت و بازتولید می‌کرد. طراحی فضا در این معنا شکلی از «نوشتار قدرت» بود که از طریق آن، نظم اجتماعی موردنظر استعمارگر در قالب فرم‌های کالبدی عینیت می‌یافت. آثار ماندگار این فرایندها هنوز در ساختار فضایی و حافظه نمادین شهرهای پسااستعماری قابل مشاهده‌اند. از این رو، تحلیل انتقادی این منطق‌های فضایی برای درک تداوم نابرابری و بازاندیشی در مسیر دستیابی به عدالت شهری در دوران معاصر ضرورتی اساسی دارد.

تفکیک و نابرابری فضایی

تفکیک اجتماعی و فضایی از بنیادی‌ترین منطق‌های حکمرانی شهری در دوران استعمار بود؛ منطقی که از رهگذر قانون، زیرساخت، و زیبایی‌شناسی، نظم اجتماعی و سلسله‌مراتبی را در فضا نهادینه می‌کرد. در شهرهایی چون الجزیره، تونس و بمبئی، چارچوب‌های قانونی و طراحی فضایی به‌گونه‌ای تنظیم شدند که شهر را بر اساس نژاد، طبقه و جایگاه سیاسی تقسیم کنند و بدین‌وسیله نظم استعماری را در کالبد مادی تثبیت نمایند. این جداسازی‌ها صرفاً در سطح کالبدی رخ نمی‌داد، بلکه بازنمایی‌های فرهنگی و گفتمانی بومی بودن را نیز در قالب عقب‌ماندگی، بی‌نظمی یا آلودگی صورت‌بندی می‌کرد؛ مفاهیمی که در کنار هم، بنیان ایدئولوژیک نابرابری‌های شهری را شکل دادند (Bennafla, 2008; Oztig, 2023). در الجزیره، از همان سال‌های نخست اشغال فرانسه، مقامات استعماری به بازتعریف قصبه به‌عنوان فضایی ناسالم و بی‌نظم پرداختند. این بازنمایی‌ها، که به‌ظاهر بر دغدغه‌های بهداشتی و نظم شهری مبتنی بودند، در واقع ابزاری برای توجیه حذف جمعیت‌های بومی از نواحی مرکزی و تخصیص فضاهای ممتاز به اروپاییان بودند. احداث بلوارهای وسیع، ساختمان‌های عمومی در سبک نئوکلاسیک و نوسازی میدان حکومت در بخش اروپایی شهر، نه تنها سیمای شهری جدیدی پدید آورد، بلکه سلسله‌مراتب اجتماعی را در فضا بازتاب داد. در این نظم تازه، قصبه به حاشیه رانده شد و مفهوم «نظم» به‌طور گفتمانی با «اروپایی بودن» گره خورد.

در تونس نیز منطق مشابهی در قالب ایجاد شهر جدید تحقق یافت. این شهر، با خیابان‌های شبکه‌ای و بناهای اداری مدرن، در مجاورت مدینه تاریخی ساخته شد اما از نظر مفهومی در تقابل کامل با آن قرار داشت. درحالی‌که مدینه به نمادی از «اصالت» و «گذشته ایستا» بدل شد، شهر جدید تجسم مدرنیته و پیشرفت تلقی گردید. این دوگانگی فضایی در عمل موجب تمرکز سرمایه‌گذاری و خدمات در بخش اروپایی و محرومیت ساختاری در بخش بومی شد. به تدریج، مرز میان مدینه و ویل نوول، نه فقط فیزیکی، بلکه نمادین و طبقاتی شد؛ جایی که دولت استعماری توانست از طریق فضا، مفهوم «تمدن» را بر «بومی بودن» برتری دهد. در بمبئی، الگوی مشابهی اما با سازوکارهایی متفاوت شکل گرفت. پس از شورش ۱۸۵۷، کنترل استعماری شدت یافت و «هیئت بهسازی بمبئی» در ۱۸۹۸ برای اجرای طرح‌های بهداشتی و اصلاحات شهری تشکیل شد. همان‌گونه که Coslett (2024) و Tejani (2021) توضیح می‌دهند، گفتمان‌های بهداشتی آن دوران چاول‌ها — مجتمع‌های مسکونی کارگران بومی — را تهدیدی برای سلامت عمومی معرفی کردند.

این تصویرسازی، توجیهی برای اجرای سیاست‌های تخلیه و تخریب اجباری بود که در عمل به جابه‌جایی هزاران نفر انجامید. قانون بیماری‌های واگیردار (Epidemic Diseases Act) در سال ۱۸۹۷ نیز چارچوبی قانونی برای این فرایند فراهم کرد و «جداسازی بهداشتی» را به‌عنوان ابزار کنترل اجتماعی نهادینه ساخت. پروژه‌هایی مانند جاده سندهرست یا محور محمدعلی، که به‌ظاهر در خدمت سلامت عمومی بودند، عملاً بازآرایی فضایی شهر به سود طبقات بالا و تقویت شکاف‌های اجتماعی را رقم زدند. (Coslett, 2024)

زیرساخت‌های جدید نیز از این منطق تبعیت می‌کردند. شبکه‌های فاضلاب و سیستم‌های زهکشی عمدتاً در نواحی اروپایی مستقر شدند، درحالی‌که محلات بومی از این خدمات محروم ماندند. این نابرابری مادی با یک منطق نمادین همراه بود: بومی بودن با بی‌نظمی و بیماری پیوند می‌خورد، درحالی‌که نظم و پاکیزگی نشانه تمدن اروپایی تلقی می‌شد (Bennafla, 2008). درنتیجه، تفکیک فضایی نه تنها بر اساس زیرساخت‌ها بلکه از طریق تصویرسازی‌های فرهنگی و زیبایی‌شناختی نیز تثبیت گردید. همان‌طور که بن‌نفا (۲۰۰۸) یادآور می‌شود، طراحی شهری در مستعمرات شمال آفریقا واجد بار زیبایی‌شناسانه‌ای بود که خود به سازوکاری سیاسی بدل می‌شد. خیابان‌های عریض، تقارن هندسی و نماهای نئوکلاسیک در ویل نوول تضادی آشکار با بافت درهم‌تنیده قصبه و مدینه داشتند. این تضاد نه‌فقط نشانه تفاوت فرهنگی، بلکه ابزاری برای تولید و تثبیت نابرابری بود. محلات بومی که در گذشته مراکز اجتماعی و اقتصادی فعال بودند، اکنون به مناظر «شرق‌شناسانه» تبدیل شدند — فضاهایی که از نظر فرهنگی جذاب اما از نظر اقتصادی بی‌ارزش تلقی می‌شدند. بدین ترتیب، زیبایی‌شناسی استعماری به ابزاری برای طبیعی‌سازی سلطه تبدیل گردید.

با پایان رسمی استعمار، جداسازی‌های فضایی از میان نرفتند؛ بلکه زیرساخت‌ها و منطق‌های فضایی‌ای که در دوران استعماری بنیان یافته بودند، به نقشه راهی نانوشته برای حکمرانی پسااستعماری بدل شدند. در بمبئی، مناطقی چون دهرای مستقیماً از همین میراث طرد‌کننده برآمدند. این نواحی، که از ابتدا خارج از محدوده خدمات و طرح‌های رسمی قرار داشتند، به‌مرور به‌عنوان «زاغه» تعریف شدند و در گفتمان شهری به نماد بی‌نظمی و فقر بدل گشتند. در الجزیره و تونس نیز فضاهای استعماری‌نشین به‌واسطه تمرکز سرمایه‌گذاری و اصلاحات سطحی در دوران استقلال، جایگاه ممتاز خود را حفظ کردند. در تونس، هرچند مدینه پس از استقلال به نمادی از هویت ملی بدل شد، اما در عمل همچنان از جریان اصلی توسعه کنار گذاشته شد. چلی و همکاران (۲۰۲۱) نشان می‌دهند که نظام متمرکز و خویشاوند سالار حکومت پسااستعماری تونس، سلسله‌مراتب فضایی دوران استعمار را با پوششی از توسعه و مدرن‌سازی بازتولید کرد.

سیاست‌های توسعه‌ای جدید، اگرچه با شعار تمرکززدایی و عدالت فضایی همراه بودند، اما فاقد استقلال مالی و نهادی کافی برای پاسخ‌گویی به نابرابری‌های ساختاری بودند. دولت‌های محلی، به‌جای مشارکت واقعی جوامع حاشیه‌نشین، عمدتاً در چارچوب برنامه‌های نمایشی و از بالا به پایین عمل کردند. (Sadiki & Saleh, 2021) درنتیجه، شکاف میان حکومت و جامعه تداوم یافت و بی‌اعتمادی مدنی به‌ویژه در میان جوانان شهری افزایش پیدا کرد. به عبارتی، استعمار آغازگر دوگانگی‌های فضایی بود، اما دولت‌های پسااستعماری با نوسازی نامتوازن و سیاست‌های نئولیبرال، آن‌ها را نهادینه کردند. همان‌گونه که فردریک کوپر (۲۰۲۲) توضیح می‌دهد، زیرساخت‌های استعماری صرفاً ابزارهای فنی نبودند، بلکه فناوری‌های سیاسی‌ای بودند که روابط دسترسی، اقتدار و تحرک را در فضا ساختاربندی می‌کردند. این زیرساخت‌ها، حتی پس از استقلال، به حیات خود ادامه دادند نه از سر تداوم تاریخی، بلکه به‌واسطه درونی شدن در منطق حکمرانی و شیوه‌های مدیریتی روزمره. کوپر از این وضعیت با تعبیر «استعمارمندی زیرساخت» یاد می‌کند؛ وضعیتی که در آن شکل‌های فنی و کالبدی گذشته، حامل ارزش‌های نابرابری و کنترل باقی می‌مانند. در شهرهای پسااستعماری، جاده‌ها،

قوانین منطقه‌بندی و نظام‌های مالکیت زمین، هنوز مرزهای طبقاتی و فرهنگی را بازتولید می‌کنند و به این ترتیب، شهروندی و فرصت فضایی همچنان در چارچوبی استعماری تعریف می‌شود.

رادماچر و شیواراما کریشن (۲۰۲۲) نیز در پژوهش خود درباره شهرهای جنوب آسیا نشان می‌دهند که سکونتگاه‌های غیررسمی در دوران پسااستعماری اغلب بازتولیدکننده همان الگوهای کنترل استعماری‌اند. این تداوم نه فقط نتیجه کمبود منابع، بلکه ناشی از نگرش برنامه‌ریزان به فضاهای بومی به عنوان تهدیدی برای نظم و مدرن بودن است. از این رو، معرفت‌شناسی برنامه‌ریزی شهری در بسیاری از شهرهای پسااستعماری، همچنان ماهیتی استعماری دارد؛ فضاهای غیررسمی و خودساز را فاقد مشروعیت دانسته و آن‌ها را با مفاهیمی چون «غیرقانونی» یا «ناکارآمد» طرد می‌کند. این طرد معرفتی، به نوبه خود طرد فضایی را تداوم می‌بخشد و عدالت فضایی را ناممکن می‌سازد.

به علاوه، پژوهش بروگر (۲۰۲۱) در حوزه بهداشت شهری نشان می‌دهد که دسترسی نابرابر به زیرساخت‌ها فقط پیامد محدودیت‌های فنی نیست، بلکه نتیجه منافع سیاسی و اقتصادی‌ای است که در پس مدیریت فقر شهری پنهان شده‌اند. نظام‌های غیررسمی مدیریت زباله و فاضلاب در بسیاری از محلات حاشیه‌ای، به رغم ناکارآمدی‌شان، به عنوان «ابزارهای کارآمد کنترل اجتماعی» تحمل می‌شوند؛ زیرا به دولت‌ها امکان می‌دهند تا فقر را بدون اصلاح ساختاری مدیریت کنند. این الگوهای بی‌توجهی انتخابی، در پوشش مشارکت محلی و نوآوری اجتماعی، نابرابری را تثبیت می‌کنند و به طور پارادوکسیکال همان تفکیک فضایی‌ای را بازتولید می‌نمایند که برنامه‌های توسعه در ظاهر با آن مبارزه می‌کنند (Brugger, 2021). در همین راستا، حتی فرم‌های معماری و سبک‌های زیبایی‌شناسی نیز به بازتولید نابرابری کمک کردند. در بمبئی، سبک «بمبئی دکو» که از ایده‌های استعماری درباره تهویه، بهداشت و مدرنیته الهام گرفته بود، در ظاهر آمیزه‌ای از عناصر غربی و بومی بود، اما در عمل در خدمت طبقات مرفه قرار داشت و از طبقات فرودست طرد می‌کرد. این مثال نشان می‌دهد که حتی پاسخ‌های به‌ظاهر «اصلاح‌گرایانه» در معماری، می‌توانند درون همان منطق طرد و تمایز طبقاتی عمل کنند (Coslett, 2024).

به طور کلی، تفکیک فضایی در دوران استعمار نه یک حادثه تاریخی، بلکه سازوکاری ساختاری برای حکمرانی شهری بود که در دوران پسااستعماری نیز به اشکال جدیدی استمرار یافته است. این تفکیک، هم‌زمان مادی و نمادین است: در زیرساخت‌ها، در گفتمان‌ها و در نهادهای برنامه‌ریزی. استعمارزدایی از فضا، در نتیجه، صرفاً به معنای بازطراحی کالبدی شهرها نیست، بلکه مستلزم بازاندیشی در ارزش‌ها، معرفت‌شناسی‌ها و نهادهایی است که هنوز فضا را به گونه‌ای سلسله‌مراتبی سامان می‌دهند. همان گونه که چلی و همکاران (۲۰۲۱) و صادقی و صالح (۲۰۲۱) یادآور شده‌اند، عدالت فضایی باید از بازشناسی تاریخ‌های نابرابری، نقد نظام‌های برنامه‌ریزی فن‌سالارانه، و ایجاد سازوکارهای مشارکتی و پاسخ‌گو آغاز شود.

جدول شماره ۳ سازوکارهای اصلی نابرابری فضایی در سه شهر مورد مطالعه را در چارچوبی تطبیقی نشان می‌دهد. این جدول نه صرفاً مجموعه‌ای از شواهد تاریخی، بلکه تحلیلی از تداوم منطق‌های فضایی قدرت در بسترهای متفاوت استعماری و پسااستعماری است. در الجزیره، قصبه از رهگذر حفاظت نمادین و بی‌توجهی زیرساختی به حاشیه رانده شده است؛ در تونس، سکونتگاه‌های غیررسمی پیرامونی در گفتمان توسعه نئولیبرال نامرئی می‌شوند؛ و در بمبئی، دهاروی در سایه پروژه‌های نوسازی و باز توسعه، همچنان هدف طرد حقوقی و بهداشتی است. این سه الگو در مجموع نشان می‌دهند که برنامه‌ریزی شهری پسااستعماری، به رغم گفتمان‌های مدرن‌سازی و پیشرفت، اغلب به بازتولید سلسله‌مراتب فضایی دوران استعمار می‌انجامد. از این رو، جدول سوم را می‌توان ابزاری برای ترسیم پیوستگی تاریخی میان سیاست‌های استعماری و سازوکارهای نابرابری معاصر دانست.

جدول ۳. تداوم سازوکارهای نابرابری فضایی از استعمار تا دوران پساستعماری در شهرهای مورد مطالعه

شهر	منطقه به حاشیه رانده شده کنونی	نوع طرد	الگوهای حکمرانی پساستعماری
الجزیره	قصبه	طرد نمادین، بی‌توجهی زیرساختی	حفاظت میراث فرهنگی به صورت متمرکز و بدون ادغام در بافت شهری
تونس	سکونتگاه‌های غیررسمی پیرامونی	محرومیت از خدمات، حذف زیرساختی	برنامه‌ریزی نئولیبرال، خودمختاری محدود نهادهای محلی
بمبئی	دهراوی	طرد حقوقی، حاشیه‌نشینی بهداشتی	نادیده گرفته شده در ابر پروژه‌ها، تداوم سوگیری اجتماعی-فضایی

مقاومت محلی و شهر گرایی ترکیبی

در برابر منطق‌های سخت‌گیرانه نظم و کنترل در برنامه‌ریزی شهری استعماری، جوامع بومی در شهرهایی چون الجزیره، تونس و بمبئی هرگز منفعل نبودند. آنان از خلال مجموعه‌ای از کنش‌ها، از مقاومت‌های آشکار تا سازگاری‌های تدریجی، فضاهای شهری را بازتملک و بازتفسیر کردند. شهر استعماری، برخلاف تصور امپریالیستی از آن به عنوان فضایی منظم و یک‌دست، در واقع میدان مناقشه‌ای بود که در آن معنا، قدرت و فضا پیوسته مورد مذاکره قرار می‌گرفتند. همان‌گونه که هومی بابا تأکید می‌کند، فضاهای استعماری هرگز کاملاً تحت سلطه مرکز نبودند؛ بلکه از خلال کنش‌های روزمره و «درهم‌آمیزی» فرهنگی، اقتدار استعمار همواره در معرض بازتعریف قرار داشت (Bhabha, 1994). یکی از بنیادی‌ترین اشکال مقاومت، شکل‌گیری سکونتگاه‌های غیررسمی و خودساز بود. در بمبئی، روند جابه‌جایی اجباری در پی سیاست‌های بهداشتی و اصلاح شهری، به پیدایش نواحی گسترده‌ای مانند دهراوی انجامید. این فضاها نه صرفاً محل زیست فقرا، بلکه عرصه‌هایی از کنش جمعی و سازمان اجتماعی بودند که از دل حذف و طرد زاده شدند. همان‌طور که Coslett (2024) و Tejani (2021) یادآور می‌شوند، سکونتگاه‌های خودساز در بمبئی، گرچه در چارچوب قانون نامشروع تلقی می‌شدند، اما به شبکه‌هایی از تولید فضایی مشارکتی و غیررسمی بدل گشتند که منطق کنترل استعماری را به چالش می‌کشیدند. در الجزیره نیز، قصبه — با ساختار ارگانیک و درهم‌تنیده خود — در برابر نظم شبکه‌ای و عقلانی شهر استعماری مقاومت کرد. با وجود تلاش‌های مکرر برای نوسازی و تخریب، قصبه به عنوان فضایی زنده و پویا باقی ماند که ریتم‌های فضایی و فرهنگی بومی را حفظ می‌کرد (Chelli et al). در تونس، بخش‌هایی از مدینه که در دوران استعمار به حاشیه رانده شده بودند، پس از استقلال از سوی ساکنان باز تصرف شدند. بن‌یعقوب (۲۰۱۸) نشان می‌دهد که این بازتملک نه فقط نوعی بقا، بلکه استراتژی‌ای آگاهانه برای بازگرداندن کارکرد اجتماعی و فرهنگی مدینه بود. مقاومت محلی صرفاً فیزیکی یا کالبدی نبود، بلکه در سطح نمادین و فرهنگی نیز تبلور یافت. در الجزیره، شبکه مساجد و خانه‌های حیاطدار قصبه، نوعی حافظه فضایی بومی را بازتولید کردند که در برابر طرح‌های شبکه‌ای فرانسوی ایستادگی داشت. فضاهای درون‌گرا، حیاط‌ها و مسیرهای تودرتو، نظمی بدیل از زیست شهری را حفظ کردند که با منطق نظارت و دیدپذیری استعماری ناسازگار بود (Bahloul, 1996; Sanyal, 2021).

همین‌گونه، شیوه‌های جنسیتی استفاده از فضا — از مسیرهای پشت‌بامی تا حمام‌های عمومی — خود اشکالی از مقاومت روزمره در برابر کنترل فضایی محسوب می‌شدند (Tax, 2023). این کنش‌ها، اگرچه خرد و پراکنده بودند، اما در مجموع شبکه‌ای از عاملیت فضایی را شکل دادند که نظم استعماری را از درون تهی می‌کرد. در سطح فرهنگی، مقاومت به‌ویژه در واکنش به تلاش‌های استعمار برای بازآفرینی نمادین شهر بروز یافت. پروژه‌هایی چون بازسازی میادین، نصب مجسمه‌های یادمانی و بهره‌گیری از باستان‌شناسی به عنوان ابزار مشروعیت، همواره با واکنش‌های مردمی روبه‌رو شد.

نمونه شاخص آن، مخالفت عمومی با «طرح ابوبوس» لوکوربوزیه در ۱۹۳۱ برای الجزیره بود. این طرح، که قصد داشت بر فراز قصبه پلی هوایی بسازد و بخش‌هایی از آن را به منطقه‌ای گردشگری بدل کند، بازتابی از نگاه شرق‌شناسانه‌ای بود که شهر بومی را هم‌زمان شیئی برای تماشا و موضوعی برای اصلاح می‌دید. هرچند طرح هرگز اجرا نشد، اما خود فرایند نقد و مخالفت با آن، مصداقی از مقاومت فرهنگی و بازتعریف فضا از پایین به شمار می‌رفت (Tax, 2023). مقاومت‌ها در بسیاری از موارد، شکلی از ترکیب‌گرایی فرهنگی نیز یافتند. در تونس، ساکنان مدینه با ترکیب معماری بومی و زیرساخت‌های مدرن، نوعی شهر گرایی تطبیقی پدید آوردند که هم‌پیوستگی فرهنگی را حفظ می‌کرد و هم به‌طور گزینشی با مدرنیته تعامل داشت. در الجزیره، فضاهای تاریخی به‌جای نابودی، به‌صورت تدریجی باز زمینه‌سازی شدند تا در بستر جدید معانی تازه‌ای بیابند (Sengupta & King, 2024). در بمبئی، چاول‌ها و بازارهای خیابانی به شبکه‌هایی از اقتصاد غیررسمی و همبستگی اجتماعی تبدیل شدند که نه تنها بقای جمعی را تضمین می‌کردند، بلکه دانش‌های بومی درباره فضا، آب‌وهوا و اجتماع را حفظ می‌نمودند. همان‌گونه که کومارامکان داث (۲۰۲۳) توضیح می‌دهد، این اشکال شهر گرایی ترکیبی، نه تلفیقی سطحی از فرم‌ها، بلکه فرایندهایی پویا از مذاکره فرهنگی و سیاسی‌اند. این فضاها، حاصل برهم‌کنش قدرت و عاملیت‌اند؛ جایی که سلطه استعماری جذب، بازآرایی و در نهایت در برخی سطوح خنثی می‌شود. از این منظر، قصبه الجزیره، مدینه تونس و چاول‌های بمبئی صرفاً بقایای گذشته نیستند، بلکه حاملان نوعی عقلانیت شهری بدیل‌اند که در برابر مدرن‌سازی از بالا مقاومت می‌کند.

در دوره‌های معاصر نیز، میراث این مقاومت‌های فضایی به‌گونه‌ای مداوم ادامه دارد. برای نمونه، در تونس امروز، مدیریت پسماند در منطقه بندری باب البحر نشان می‌دهد که بی‌توجهی نهادهای شهری همچنان بازتابی از منطق‌های استعماری است، اما هم‌زمان، کارگران غیررسمی و ساکنان این مناطق با ایجاد شبکه‌های خودساز باز یافت و همکاری، ساختارهای بدیل حکمرانی محلی را شکل می‌دهند (Bani, 2024). با وجود داغ ننگی که از طریق گفتمان‌های رسمی «آلودگی» و «بی‌نظمی» بر این جوامع وارد می‌شود، آن‌ها همچنان از طریق پیوندهای اجتماعی و سازمان‌های محلی، فضا را به ابزار بقا و کرامت بدل می‌سازند (Hénia & Chikhaoui, 2022).

به این ترتیب، مقاومت شهری در بستر استعمار و پسااستعمار، صرفاً مخالفتی منفی نیست، بلکه سازوکاری خلاق برای بازتعریف رابطه قدرت و فضا است. آنچه از این فرایند برمی‌خیزد، شهر گرایی ترکیبی است: شکل‌هایی از زندگی شهری که در آن زیرساخت‌های استعماری و فرهنگ‌های بومی به‌طور پیوسته درهم می‌آمیزند و شهر را به عرصه‌ای از مذاکره مداوم بدل می‌سازند. همان‌گونه که در جدول شماره ۲ نشان داده شده، هر سه شهر نمونه‌هایی از این پویایی را ارائه می‌دهند: قصبه الجزیره با ایستادگی نمادین و فرهنگی، مدینه تونس با باز کاربرد تطبیقی و عاملیت محلی، و چاول‌های بمبئی با ایجاد ساختارهای غیررسمی همبستگی و حکمرانی. این الگوها، در مجموع، نشان می‌دهند که شهر گرایی ترکیبی نه نقطه پایان سلطه، بلکه عرصه پویای چانه‌زنی میان گذشته استعماری و کنشگری بومی است؛ عرصه‌ای که در آن فضا خود به زبان مقاومت بدل می‌شود.

تداوم و میراث شهری پسااستعماری

پایان استعمار به معنای گسست از منطق‌های فضایی امپراتوری نبود. در شهرهایی چون الجزیره، تونس و بمبئی، نظام‌های برنامه‌ریزی و زیرساختی دوران استعمار نه تنها برجیده نشدند، بلکه به‌صورت نهادینه و ناخودآگاه در سازوکارهای حکمرانی پسااستعماری ادغام شدند. در نتیجه، استقلال سیاسی الزاماً به معنای استقلال فضایی نبود. گذار از استعمار به

حاکمیت ملی، بیش از آنکه تحولی بنیادی باشد، شکلی از تداوم منفعلانه از الگوهای پیشین بود که در قالب زبان جدید توسعه و مدرن سازی بازتولید شدند (Chelli et al., 2021).

یکی از آشکارترین عرصه های این تداوم، زیرساخت شهری و کاربری زمین است. در هر سه شهر، شبکه های حمل و نقل، فاضلاب، بنادر و مسیرهای شریانی که در دوران استعمار بنا شده بودند، هنوز شاکله اصلی فضاهای شهری را تشکیل می دهند. پژوهش حمودی و امکچی (۲۰۲۵) درباره الجزیره نشان می دهد که حتی طرح های جدید پایداری نیز در عمل با زیرساخت های به جامانده از دوران استعمار کار می کنند و به ندرت توانسته اند منطق فضایی آن ها را به چالش بکشند. این شبکه ها که در ابتدا برای خدمت به طبقات اشرافی و تسهیل جریان های اقتصادی امپراتوری طراحی شده بودند، هنوز برای جوامع حاشیه ای ناکارآمد و غیرقابل دسترس اند. در بمبئی، سیستم های ریلی، بندری و جاده های همچنان از مسیرهای استعماری پیروی می کنند. محله دهرای که در اواخر قرن نوزدهم به واسطه سیاست های طرد و جابه جایی شکل گرفت، هنوز از امنیت مالکیت و خدمات عمومی محروم است. به رغم اصلاحات متعدد شهری، مناطق غیررسمی در طرح های رسمی توسعه نادیده گرفته می شوند، و این بی توجهی، شکل تازه ای از استمرار طرد ساختاری است. پاتل (۲۰۲۱) تأکید می کند که معماری پسااستعماری بمبئی نه تنها فرم های استعماری را حفظ کرده، بلکه همان پیش فرض های معرفتی برنامه ریزی امپریالیستی را در قالب «مدرن سازی شهری» بازتولید کرده است. مشابه همین پدیده در کلکته نیز رخ داده است؛ جایی که پروژه های حفاظتی ظاهراً میراثی، در واقع بقایای زیبایی شناسی امپریالیستی را در خود تثبیت کرده اند (Sanyal, 2021).

در تونس، «ویل نوول» هنوز کانون اصلی سرمایه گذاری های عمومی و خصوصی است، درحالی که سکونتگاه های غیررسمی پیرامونی از خدمات پایه و حضور در سیاست های شهری محروم مانده اند. چاپچوب و خراط (۲۰۲۴) نشان می دهند که این گسست فضایی، نه فقط در کالبد شهر، بلکه در تخیل سیاسی جامعه نیز ریشه دوانده است: مرکز به عنوان نماد نظم، مدرنیته و «جهانی شدن» بازنمایی می شود، درحالی که پیرامون به مثابه فضایی ناکامل و نیازمند مداخله تعریف می گردد. این دوگانگی بازتاب مستقیم منطق استعماری «مرکز/پیرامون» است که اکنون در چارچوب نولیبرال توسعه شهری بازتولید شده است. به گفته فردریک کوپر (۲۰۲۲)، محیط های ساخته شده حتی پس از پایان استعمار نیز به حیات خود ادامه می دهند، زیرا ساختارهای فنی و مادی در خدمت منطق های حکمرانی قرار می گیرند. او از این پدیده با عنوان «استعمارمندی زیرساخت ها» یاد می کند — مفهومی که نشان می دهد چگونه جاده ها، شبکه ها و نظام های مالکیت زمین، روابط اقتدار و دسترسی را در فضا تثبیت می کنند. رادماچر و شیواراماکریشنان (۲۰۱۳) این بحث را بسط داده اند و از «فرهنگ مدنیت کلان شهری» سخن می گویند؛ منظومه ای هنجاری که حساسیت های طبقات ممتاز شهری را معیار شهرنشینی «متمدن» قرار می دهد و به طور ساختاری، اشکال غیررسمی و بومی شهر گرایی را حذف می کند. در این چارچوب، گفتمان هایی چون «پایداری» یا «نوسازی» گاه پوششی برای بازتولید همان منطق های استعماری اند که اکنون در قالب واژگان جهانی توسعه بیان می شوند.

تداوم استعمار نه فقط در ساختارهای کالبدی، بلکه در روایت های زیست سیاسی نیز قابل مشاهده است. در دوران استعمار، فضاهای بومی همواره با بیماری، آلودگی و بی نظمی پیوند می خوردند؛ گفتمانی که هدف آن مشروعیت بخشی به کنترل و نظارت بود. پس از استقلال نیز، همین منطق در سیاست های بهداشت شهری بازتولید شد. در بمبئی، گفتمان سلامت عمومی همچنان ابزاری برای پاک سازی و باز توسعه زاغه ها باقی ماند، بی آنکه به ریشه های استعماری آن اشاره شود. شاه (۲۰۲۱) نشان می دهد که اضطراب های بهداشتی قرن نوزدهم — مانند ترس از سرایت بیماری در میان فقرا — هنوز در قالب سیاست های «نوسازی شهری» حضور دارند و به تداوم طرد فضایی مشروعیت می بخشند. به عبارتی،

«زیست سیاست بهداشتی» که در دوران استعمار پدید آمد، اکنون در قالب زبان برنامه‌ریزی پسااستعماری ادامه یافته است. نمونه برجسته این تداوم را می‌توان در میراث «هیئت بهسازی بمبئی» دید. این نهاد، که در پی بحران طاعون ۱۸۹۶ شکل گرفت، در ظاهر مأمور «بهبود بهداشت شهری» بود، اما در عمل ابزاری برای بازآرایی فضا به نفع طبقات اروپایی محسوب می‌شد (Coslett, 2024). خیابان‌های جدید، مناطق تهویه‌دار و طرح‌های زهکشی در مناطق ثروتمند اجرا شدند، درحالی‌که کارگران بومی از شهر مرکزی رانده شدند. بحران‌های بهداشتی بدین ترتیب به فرصت‌هایی برای مهندسی اجتماعی و مکانی تبدیل شدند؛ الگویی که در بمبئی معاصر نیز در قالب «پروژه‌های پاک‌سازی زاغه» تداوم یافته است.

در تونس نیز، پروژه‌های مدرن‌سازی سال‌های نخست پس از استقلال، با وجود شعارهای ملی‌گرایانه، از همان منطق‌های فضایی استعماری پیروی کردند. بیکمز (۲۰۲۳) در تحلیل خود از فرم‌های مسکن در آفریقا نشان می‌دهد که بسیاری از طرح‌های پسااستعماری در واقع ترجمان ایدئولوژی‌های معماری استعماری در بسترهای ملی‌گرایانه‌اند: فرم‌هایی که مدرنیته را مترادف با غربی‌سازی می‌دانند. در الجزیره، قصبه که زمانی نماد مقاومت ضد استعماری بود، اکنون تحت فشار فرسودگی، تراکم و سرمایه‌گذاری ناکافی قرار دارد. سیاست‌های میراث فرهنگی، به جای احیای زندگی اجتماعی، آن را به فضای نمایشی و گردشگری بدل کرده‌اند. این وضعیت مصداقی از آن چیزی است که تینسلی (۲۰۲۵) «اجتماع‌های مناقشه‌آمیز حافظه و ویرانی» می‌نامد — فضاهایی که حافظه استعماری در آن‌ها حفظ می‌شود، اما واقعیت‌های زیسته ساکنان نادیده گرفته می‌گردد (Çelik, 1999).

در تونس معاصر، تداوم سلسله‌مراتب‌های فضایی استعماری بیش از هر چیز در نظام زیرساختی و سیاست‌های خدمات شهری آشکار می‌شود. پژوهش‌های هنیه و شخاوی (۲۰۲۲) درباره مدیریت پسماند در تونس نشان می‌دهند که جمع‌آوری زباله در مناطق مرکزی و مرفه با دقت و نظم انجام می‌شود، درحالی‌که محلات پیرامونی و سکونتگاه‌های غیررسمی — که عمدتاً محل زندگی طبقات کارگر و مهاجران داخلی‌اند — به‌طور مزمن از خدمات کافی محروم مانده‌اند. این نابرابری نه صرفاً ناشی از ضعف لجستیکی، بلکه بازتابی از اقتصاد سیاسی طرد است؛ سازوکاری که بر اساس آن برخی فضاها و گروه‌ها کمتر «شایسته» دریافت خدمات شهری تلقی می‌شوند. چلی و همکاران (۲۰۲۱) این وضعیت را به تمرکزگرایی مزمن دولت پسااستعماری تونس نسبت می‌دهند که مانع تحقق تمرکززدایی واقعی و توانمندسازی نهادهای محلی شده است. در نتیجه، مناطقی مانند سیدی بوزید و القصیرین — که از نظر تاریخی در پیرامون ساختار قدرت قرار داشتند — همچنان با کمبود منابع مالی و ضعف نهادی مواجه‌اند، وضعیتی که هنیه و شخاوی آن را «حاشیه‌نشینی زیرساختی» می‌نامند: شکلی از طرد هم‌زمان مادی و نمادین که در آن، فضاهای به حاشیه رانده‌شده نه به‌طور فعال حذف، بلکه از طریق بی‌توجهی سیستماتیک نادیده گرفته می‌شوند.

صادقی و صالح (۲۰۲۱) بر این باورند که این بی‌توجهی صرفاً اقتصادی نیست، بلکه ابعادی عمیقاً سیاسی دارد. پس از خیزش‌های ۲۰۱۰-۲۰۱۱، بسیاری از جوانان مناطق محروم توسعه نابرابر را نشانه‌ای از انکار تعلق ملی تلقی کردند. بی‌عدالتی فضایی در تونس، نه تنها شکلی از نابرابری اقتصادی، بلکه بحران مشروعیت سیاسی است؛ زیرا شهروندان احساس می‌کنند دولت همان الگوهای مرکزگرایی استعماری را در پوششی نو بازتولید کرده است. این احساس بیگانگی، در کنار فقر ساختاری و نابرابری خدمات، موجب بازتولید چرخه‌های مکرر اعتراض، مهاجرت و ناپایداری اجتماعی شده است. در این میان، مفهوم «سیاست آلودگی» که بروگر (۲۰۲۱) آن را مطرح کرده، ابزاری تحلیلی برای درک استمرار زیست سیاست استعماری در سیاست‌گذاری شهری معاصر است. گفتمان‌های رسمی درباره بهداشت، نظم و پاکیزگی، هنوز هم برای مشروعیت بخشی به حذف سکونتگاه‌های غیررسمی از دستور کارهای توسعه به کار می‌روند. به بیان دیگر،

همان زبان «نظافت و نظم» که در دوران استعمار برای کنترل و تفکیک جمعیت‌ها به کار می‌رفت، امروز در قالب واژگان نولیبرالی چون «بازآفرینی شهری» و «ارتقای کیفیت زندگی» بازتولید می‌شود. این استمرار گفتمانی سبب می‌شود که سیاست‌های طرد، مشروعیت فنی بیابند و نابرابری فضایی، در پوشش استانداردسازی و زیباسازی، استمرار یابد. در الجزیره، اثر این منطق‌ها به شکل دوگانه‌ای ظاهر می‌شود: از یک‌سو، پروژه‌های بازسازی و حفاظت فرهنگی قصبه به نام میراث جهانی یونسکو، و از سوی دیگر، بی‌توجهی ساختاری به ساکنان و خدمات شهری آن. به تعبیر تاکس (۲۰۲۳)، قصبه در وضعیت «حیات در تعلیق» قرار دارد — هم‌زمان که به نماد مقاومت و اصالت فرهنگی بدل شده، به مکانی نمایشی و توریستی نیز تقلیل یافته است. سیاست‌های شهری، به‌جای احیای واقعی، به بازآفرینی زیبایی‌شناسانه فضا اکتفا کرده‌اند و به‌این‌ترتیب، نوعی «میراث سازی بدون عدالت فضایی» شکل گرفته است. در مقابل، محلات مدرن‌تر الجزیره همچنان از تمرکز سرمایه‌گذاری و خدمات بهره‌مندند، و این شکاف فضایی، گواهی است بر تداوم «دوگانگی فضایی استعماری» در شکل پساستعماری آن. در بمبئی نیز، میراث «استعمارمندی زیرساخت» در سیاست‌های مسکن و توسعه شهری قابل‌مشاهده است. پروژه‌های بزرگ‌مقیاس باز توسعه شهری اغلب در قالب شعارهای توسعه پایدار اجرا می‌شوند، اما در عمل، منجر به جابه‌جایی دوباره جمعیت‌های فقیر و کارگری می‌گردند. این چرخه بی‌پایان باز توسعه و طرد، نشان‌دهنده استمرار همان منطق فضایی دوران استعمار است؛ منطقی که شهر را به دو حوزه «قابل برنامه‌ریزی» و «غیرقابل برنامه‌ریزی» تقسیم می‌کند.

به‌طورکلی، شهرهای الجزیره، تونس و بمبئی در دوران پساستعماری نیز همچنان تحت سلطه منطق‌هایی عمل می‌کنند که ریشه در ساختارهای حقوقی و گفتمانی دوران استعمار دارند. نظام‌های مالکیت زمین، قوانین منطقه‌بندی و سیاست‌های بهداشتی، که در ابتدا برای تفکیک و کنترل طراحی شده بودند، امروز در قالب برنامه‌های توسعه، حفاظت و نوسازی بازتولید می‌شوند. اصلاحات شهری انجام‌شده غالباً نمادین‌اند و به دلیل ضعف نهادی و تداوم منطق‌های مدیریتی از بالا به پایین، قادر به برهم زدن این ساختارهای تثبیت‌شده نیستند. پیامد این روند، شکل‌گیری الگوهای فضایی‌ای است که در آن، دسترسی به زیرساخت، خدمات و فرصت‌ها هنوز تابع همان مرزهای اجتماعی و کالبدی‌ای است که در قرن نوزدهم تعریف شده بودند. جدول شماره ۴ این تداوم تاریخی را به‌صورت تطبیقی خلاصه می‌کند و سازوکارهای بازتولید نابرابری را در سه شهر مورد مطالعه نشان می‌دهد. این جدول نه صرفاً بازتابی از وضعیت کنونی، بلکه تحلیلی از چگونگی درهم‌تنیدگی سیاست‌های توسعه محور با میراث فضایی استعمار است. به‌بیان دیگر، داده‌های جدول نشان می‌دهند که گفتمان‌های مدرن‌سازی و بهداشت عمومی، اگرچه در ظاهر با هدف ارتقای کیفیت زندگی طرح می‌شوند، در عمل استمرار همان سازوکارهای طرد فضایی و سلسله‌مراتب نژادی پیشین را ممکن ساخته‌اند.

جدول ۴. تداوم منطق‌های بهداشتی و فضایی استعمار در شهرهای پساستعماری: از کنترل زیست‌سیاستی تا طرد فضایی معاصر

شهر	سیاست بهداشت استعماری	سازوکار تداوم	پیامد فضایی معاصر	بازتاب معاصر	الگوی حکمرانی غالب
الجزیره	نظارت بر قصبه به‌عنوان فضایی آلوده	بازآفرینی میراثی بدون عدالت اجتماعی؛ تمرکز خدمات در مناطق مدرن	طرد نمادین قصبه، نابرابری در سرمایه‌گذاری	بازسازی ظاهری بدون ارائه خدمات واقعی	تمرکزگرایی فرهنگی و مدیریتی
تونس	نقشه‌برداری بهداشتی از مدینه	تداوم دوگانگی ویل نوول/مدینه؛ تمرکز زیرساخت در مرکز	حاشیه‌نشینی زیرساختی، نارضایتی اجتماعی	بی‌توجهی به خدمات شهری در پوشش نوسازی و مدرن‌سازی	حکمرانی بوروکراتیک و متمرکز
بمبئی	تخریب‌ها و اصلاحات منطقه‌بندی ناشی از همه‌گیری طاعون	باز توسعه زاغه‌ها با منطق پاک‌سازی بهداشتی	جابه‌جایی طبقات فرودست، تداوم طرد حقوقی	تداوم انگ اجتماعی و طرد در طرح‌های باز توسعه	سیاست‌های نولیبرال و سرمایه‌محور

به این ترتیب، می‌توان گفت میراث استعمار در شهرهای پسااستعماری، صرفاً در بناها یا نقشه‌ها باقی نمانده، بلکه در سطح عمیق‌تر، در معرفت‌شناسی برنامه‌ریزی و نهادهای شهری تداوم یافته است. «استعمارزدایی از شهر» تنها به معنای تغییر فرم کالبدی نیست، بلکه مستلزم بازاندیشی در ارزش‌ها، منطق‌ها و زبان‌هایی است که هنوز نابرابری را طبیعی جلوه می‌دهند.

دلالت‌های نظری: هیبریدیتی و ابهام در مقاومت شهری

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که مقاومت شهری در شهرهای الجزیره، تونس و بمبئی، با چارچوب‌های دوگانه‌گرایانه رایج که مقاومت را یا به‌منزله کنشی قهرآمیز و آشکار یا به‌مثابه اطاعت کامل از قدرت در نظر می‌گیرند، قابل تبیین نیست. این الگوها مصداقی عینی از نظریه «هیبریدیتی» هومی بابا (۱۹۹۴) هستند، که مقاومت را نه بیرون از ساختار سلطه، بلکه درون آن و از خلال فرآیندهای بازتفسیر، تقلید و بازآفرینی فرهنگی درک می‌کند. در این چارچوب، مقاومت به‌جای تقابل مستقیم، در بطن روابط قدرت شکل می‌گیرد؛ جایی که کنشگران محلی از ابزارها، فضاها و زبان قدرت برای بازتعریف جایگاه خود بهره می‌برند. کنش‌های فضایی و غیررسمی در این سه شهر نشان می‌دهند که مقاومت اغلب در مرز میان انقیاد و عاملیت عمل می‌کند. در بمبئی، سکونتگاه دهراوی نماد این دوسوگرایی است: محصول مستقیم طرد و جابه‌جایی استعماری، اما در عین حال فضایی برای بازتعریف نظم فضایی و اجتماعی از پایین به بالا. این فضا، هم‌زمان که در گفتمان مدرنیزاسیون به‌عنوان منطقه‌ای «نامنظم» و «غیربهداشتی» بازنامایی می‌شود، به‌عنوان یکی از پویاترین اقتصادهای شهری و شبکه‌های همبستگی در جنوب آسیا عمل می‌کند (Coslett, 2024). این همزیستی مقاومت و بازتولید، همان ابهامی است که بابا آن را بُعد بنیادین هیبریدیتی می‌داند.

پویایی مشابهی در شمال آفریقا مشاهده می‌شود. در الجزیره، قصبه در عین حفظ ساختار فرهنگی و اجتماعی خود، در معرض سیاست‌های «حفاظت میراثی» قرار گرفته که عملاً به حذف سیاسی و اجتماعی آن انجامیده‌اند. این فرآیند به‌ظاهر فرهنگی، در واقع نوعی «غیاسیاسی‌سازی مقاومت» است؛ زیرا هویت مقاوم قصبه را به نمادی زیباشناختی تقلیل می‌دهد و از معناهای اعتراضی تهی می‌سازد (Tax, 2023). در تونس نیز، مدینه در سطح گفتمانی به‌عنوان میراث ملی گرامی داشته می‌شود، اما در سطح کالبدی و نهادی از چرخه سرمایه‌گذاری شهری کنار گذاشته شده است. بدین‌سان، احترام نمادین به فضاهای بومی، پوششی برای استمرار طرد ساختاری به شمار می‌رود (Bani, 2024). باوجود این تناقض‌ها، فضاهای بومی همچنان عرصه‌هایی برای عاملیت و بازتولید باقی‌مانده‌اند. کنش‌های روزمره مردم، از بازارهای غیررسمی و آیین‌های جمعی تا شبکه‌های حمایتی محلی اشکالی از «مقاومت تدریجی» را رقم می‌زنند که از قالب‌های رسمی سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی فراتر می‌رود. بن‌یعقوب (۲۰۱۸) این اشکال را به‌مثابه اجراهایی از «استعمارزدایی زیسته» تعبیر می‌کند که در آن مقاومت از خلال عمل، بدن، آیین و کار روزمره بازتعریف می‌شود. این گونه مقاومت‌ها نه به نابودی نظم مستقر منجر می‌شوند و نه در آن حل می‌شوند؛ بلکه آن را به‌طور مستمر تغییر شکل می‌دهند. چنان‌که تینسلی (۲۰۲۵) یادآور می‌شود، این وضعیت «ترکیب‌های شهری مناقشه‌آمیز» را پدید می‌آورد — فضاهایی که مرز میان ویرانی و بازآفرینی، سلطه و آزادی، به‌طور مداوم در حال جابه‌جایی است. در این بستر، حافظه و مقاومت نه پدیده‌هایی ایستا بلکه فرآیندهایی زنده و متکثرند که در کالبد شهر تداوم می‌یابند. بنابراین، درک شهر پسااستعماری مستلزم پذیرش این ابهام بنیادی است: جایی که مقاومت، هم‌زمان نیرویی برای بازآفرینی و بازتولید است.

در نتیجه، دلالت نظری اصلی این پژوهش آن است که نظریه شهر پسااستعماری باید از تبیین‌های دوتایی فاصله گیرد و به‌سوی مدلی پویا از «مقاومت درون سلطه» حرکت کند. مقاومت شهری در این معنا، نه به‌عنوان گسستی انقلابی، بلکه

به‌مثابه فرایندی پیوسته از مذاکره، بداهه‌پردازی و بازآرایی فرهنگی فهم می‌شود، فرایندی که معنا، فرم و قدرت را در شهرهای پسااستعماری به‌طور هم‌زمان بازتولید و دگرگون می‌سازد.

پیامدهای سیاست‌گذاری: به‌سوی دستور کار برنامه‌ریزی شهری استعمارزدایانه

استعمارزدایی از برنامه‌ریزی شهری فرایندی صرفاً نمادین یا زیبایی‌شناختی نیست، بلکه مستلزم دگرگونی عمیق در نظام‌های حقوقی، نهادی و معرفتی است که از دوران امپراتوری به‌جامانده‌اند و هنوز به بازتولید نابرابری فضایی ادامه می‌دهند (زندیه و همکاران، ۲۰۲۱). در شهرهای الجزیره، تونس و بمبئی، منطق‌های شهرگرایی استعماری در قالب گفتمان‌های جدید توسعه، بهداشت و مدرنیزاسیون تداوم‌یافته‌اند؛ به‌ویژه در نحوه‌ای که برخی از فضاها و گروه‌ها به‌عنوان «غیررسمی»، «غیربهداشتی» یا «نامشروع» تعریف می‌شوند (Coslett, 2024). این تداوم معرفتی موجب شده است که طرد فضایی نه پدیده‌ای تاریخی، بلکه ویژگی طبیعی و بدیهی شهرهای پسااستعماری قلمداد شود. همان‌گونه که جدول شماره ۵ نشان می‌دهد، سه شهر مورد مطالعه، ترکیب‌های متفاوتی از منطق فضایی، گفتمان ایدئولوژیک و الگوی حکمرانی پسااستعماری را بازتاب می‌دهند. در الجزیره، «قصبه» گرفتار چرخه‌ای از تمرکزگرایی فرهنگی و بازسازی‌های نمادین است که اغلب به حذف ساکنان بومی منجر می‌شود. در تونس، دوگانگی تاریخی میان «مدینه» و «ویل نوول» در قالب سیاست‌های نئولیبرال و برنامه‌ریزی بوروکراتیک بازتولید شده و موجب طرد زیرساختی مناطق پیرامونی شده است. در بمبئی نیز، گفتمان بهداشت و نوسازی همچنان مبنایی برای توجیه طرد حقوقی و فضایی سکونتگاه‌های غیررسمی نظیر دهاروی است. این مقایسه تطبیقی تأکید می‌کند که استعمارزدایی واقعی، تنها از رهگذر تغییر در منطق‌های نهادی و معرفتی ممکن است که فضا را سامان می‌دهند، نه از طریق اصلاحات سطحی یا پروژه‌های زیباسازی شهری.

بر این اساس، دستور کار استعمارزدایانه برنامه‌ریزی شهری باید شامل مجموعه‌ای از اصلاحات ساختاری و بازاندیشی‌های نهادی باشد: نخست، بازنگری در قوانین مالکیت زمین و نظام‌های منطقه‌بندی ضروری است تا الگوهای مالکیت تاریخی که به نفع طبقات مسلط شکل گرفته‌اند، اصلاح شوند. دوم، هدایت سرمایه‌گذاری عمومی به مناطق تاریخی و به حاشیه رانده‌شده، از جمله قصبه الجزیره، دهاروی در بمبئی و کمربندهای غیررسمی تونس، باید در اولویت قرار گیرد. سوم، نهادینه‌سازی مشارکت واقعی جامعه در تصمیم‌گیری‌های شهری لازم است تا برنامه‌ریزی از فرایندی از بالا به پایین به سازوکاری مشارکتی و گفت‌وگومحور بدل شود. در این چارچوب، شهروندان باید به‌عنوان «هم‌آفرینان آینده شهری» تلقی شوند، نه به‌عنوان گیرندگان منفعل خدمات. تحقق این اهداف همچنین مستلزم پذیرش مسئولیت تاریخی دولت‌ها در قبال خشونت فضایی گذشته و جبران مادی آن از طریق سیاست‌های باز توزیعی و توسعه فراگیر است.

از منظر معرفت‌شناختی، استعمارزدایی مستلزم بازنگری در نظام دانایی شهرسازی است. همان‌گونه که کوپر (۲۰۲۲) یادآور می‌شود، استعمارزدایی باید از نقد معرفت آغاز شود. در بمبئی، گفتمان‌های بهداشتی قرن نوزدهمی هنوز در سیاست‌های معاصر باز توسعه تکرار می‌شوند (Coslett, 2024) و در تونس، «مدینه» همچنان در گفتمان رسمی به‌مثابه «ضد شهر» بازنمایی می‌شود (Bani, 2024). این بازنمایی‌ها طرد فیزیکی را با طرد معرفتی درمی‌آمیزند و از رهگذر زبان برنامه‌ریزی، نابرابری فضایی را طبیعی جلوه می‌دهند. تصویر شماره ۱۰ این رابطه را به‌صورت بصری نمایش می‌دهد: شبکه روابط میان گفتمان‌های بهداشتی، سیاست‌های منطقه‌بندی و زیرساخت‌های استعماری نشان می‌دهد که

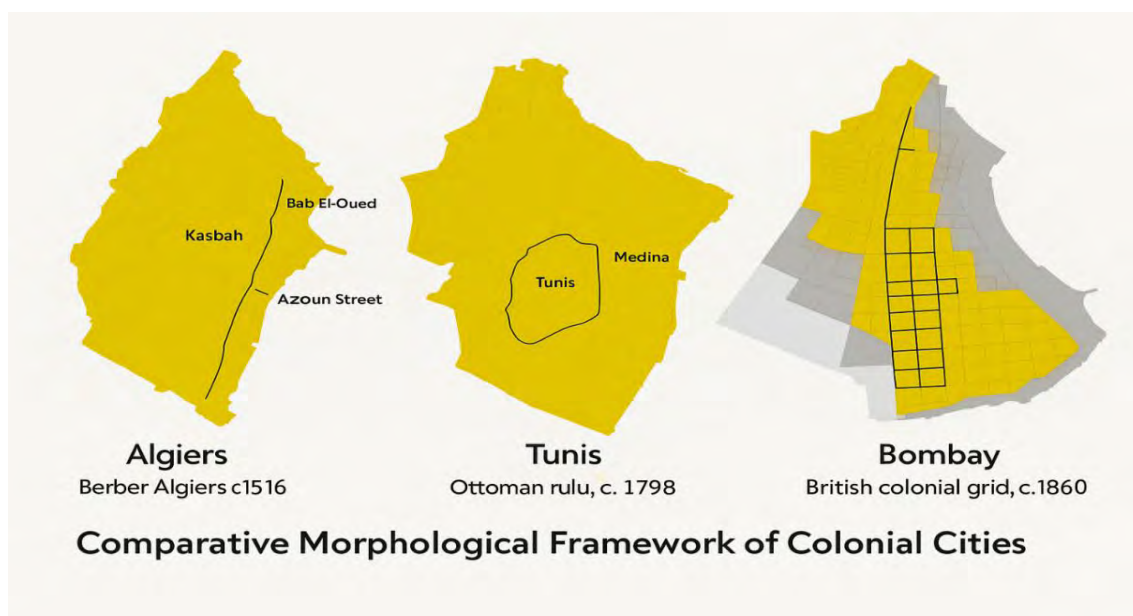
چگونه منطق‌های سلطه در قالب سیاست‌های شهری معاصر بازتولید شده‌اند. این تصویر بر ضرورت گسستن از چرخه طرد، تمرکزگرایی و کنترل تأکید دارد.

در سطح نهادی نیز، پژوهش چلی و همکاران (۲۰۲۱) نشان می‌دهد که دولت‌های پسااستعماری در تمرکززدایی از قدرت و منابع مالی ناکام مانده‌اند، درحالی‌که تمرکز سرمایه در شهرهای ساحلی، نارضایتی مناطق داخلی و حاشیه‌ای را تشدید کرده است (Sadiki & Saleh, 2021). این روند بیانگر شکست در تحقق عدالت فضایی است؛ جایی که «حق بر شهر» همچنان در چارچوب‌های نئولیبرالی محدود می‌شود. استمرار زیست سیاست‌های استعماری در قالب گفتمان نظم و بهداشت (Brugger, 2021) نیز گواه آن است که نهادهای برنامه‌ریزی هنوز از منطق کنترل تبعیت می‌کنند و نه از عدالت و مراقبت. برای شکستن این چرخه‌ها، شهرسازی باید از رویکرد فنی صرف فراتر رفته و به پروژه‌ای عدالت محور تبدیل شود که هدف آن باز توزیع قدرت، فضا و دانش است.

چنان‌که بن‌یعقوب (۲۰۱۸) تأکید می‌کند، شهرسازی استعمارزدایانه نباید به پروژه‌های زیبایی‌شناسانه تقلیل یابد که صرفاً چهره‌ای نو از نابرابری خلق می‌کنند. نمونه موفق این تحول را می‌توان در پروژه بازطراحی باب‌البحر تونس دید که بانی (۲۰۲۴) توصیف کرده است؛ جایی که ساکنان محلی در فرایند طراحی و تصمیم‌گیری مشارکت مستقیم داشتند. چنین نمونه‌هایی نشان می‌دهد که مشارکت واقعی می‌تواند سلسله‌مراتب دانایی و قدرت را در برنامه‌ریزی شهری به چالش بکشد. در نهایت، همان‌گونه که سنگوپتا و کینگ (۲۰۲۴) و پاتریک و همکاران (۲۰۲۲) تصریح می‌کنند، تحقق عدالت فضایی در معنای استعمارزدایانه آن مستلزم بازتعریف رابطه میان فضا، قدرت و معرفت است. اصلاحات فنی بدون دگرگونی معرفتی به برابری فضایی نخواهد انجامید. از این منظر، جدول شماره ۵ به‌عنوان چارچوب سیاستی تطبیقی، نه‌تنها کاستی‌های سیاست‌گذاری پسااستعماری را آشکار می‌کند، بلکه مسیرهایی عملی برای بازاندیشی انتقادی در شهرسازی معاصر پیش می‌نهد.

جدول ۵. چارچوب تطبیقی سیاستی برای برنامه‌ریزی شهری استعمارزدایانه در شهرهای پسااستعماری

بُعد	الجزیره	تونس	بمبئی
منطق فضایی استعماری	سلطه بصری و مهار فضایی قصبه	دوپاره سازی شهر به «ویل نوول» و «مدینه»	مدرن‌سازی بهداشتی از طریق منطقه‌بندی و هیئت بهسازی بمبئی (BIT)
چارچوب ایدئولوژیک اصلی	مأموریت متمدن‌سازی، نمایش شرق شناسانه	مشروعیت باستان‌شناختی و شرق‌گرایی فضایی	بهداشت‌گرایی و زیست سیاست نژادی
اشکال مقاومت	تداوم فرهنگی و نمادین قصبه	باز کاربرد تطبیقی و عاملیت محلی در مدینه	سکونتگاه‌های غیررسمی و فرهنگ اعتراض مدنی
تداوم‌های پسااستعماری	بازسازی سطحی و بی‌توجهی نمادین	بی‌توجهی زیرساختی در مناطق پیرامونی	تداوم انگ و طرد در دهراوی
معرفت‌شناسی برنامه‌ریزی	میراث به‌مثابه ابزار مهار	گفتمان بهداشت به‌عنوان پوشش غفلت	غیررسمی بودن به‌مثابه انحراف
شکاف‌های سیاستی امروز	حفاظت از بالا به پایین و سرمایه‌گذاری محدود	برنامه‌ریزی متمرکز و ضعف تمرکززدایی	برنامه‌ریزی فن‌سالارانه و تخلیه اجباری مناطق غیررسمی
دلالت برای عدالت فضایی	تداوم حاشیه‌نشینی در قالبی نو	بازتولید دوگانگی شهری از طریق ابزارهای نئولیبرالی	خشونت معرفتی در منطق باز توسعه

شکل ۱. پیوستار تداوم فضایی و گفتمانی از استعمار تا شهر پسااستعماری در سه مطالعه موردی: الجزیره، تونس و بمبئی

بحث

تحلیل تطبیقی شهرهای الجزیره، تونس و بمبئی نشان می‌دهد که برنامه‌ریزی شهری در دوران استعمار نه یک فعالیت فنی یا بی‌طرفانه، بلکه ابزاری آگاهانه برای تثبیت سلطه سیاسی، نژادی و فرهنگی بود. در هر سه مورد، مقامات استعماری از سیاست‌های بهداشتی، قوانین منطقه‌بندی و آیین‌نامه‌های مسکن نه صرفاً برای مدیریت رشد شهری، بلکه برای نهادینه کردن سلسله‌مراتب‌های اجتماعی و فضایی بهره بردند. به این ترتیب، برنامه‌ریزی به ابزاری برای «حکمرانی فضایی» بدل شد؛ فرآیندی که فضا را نه به عنوان بستر زندگی، بلکه به عنوان میدان کنترل بازتعریف می‌کرد.

در الجزیره، قصبه با گفتمان‌هایی از آلودگی، بی‌نظمی و عقب‌ماندگی بازنمایی شد تا حذف و بی‌توجهی نسبت به آن مشروع جلوه کند. در تونس، تقسیم شهر به «ویل نوول» و «مدینه» دوگانگی نمادین میان مدرنیته و سنت را تثبیت کرد و به صورت فیزیکی نیز مرز میان استعمارگر و مستعمره را در قالب فضا نهادینه ساخت. در بمبئی، برنامه‌های «هیئت بهسازی» پس از بحران طاعون ۱۸۹۶، در ظاهر با هدف سلامت عمومی انجام شدند اما عملاً موجب جابه‌جایی اجباری جمعیت‌های کارگری و بومی گشتند. این الگوها — هرچند در زمینه‌های متفاوت سیاسی و فرهنگی شکل گرفتند — همگی در پی ساختن شهری بودند که نظم و پاکیزگی با اروپایی بودن و آشوب و آلودگی با بومی بودن مترادف شود (Tax, 2023; Coslett, 2024). با وجود تفاوت در شیوه‌های حکمرانی، استعمار فرانسه در شمال آفریقا و استعمار بریتانیا در هند، هر دو در قالب منطقی مشترک عمل کردند: تولید شهری دوپاره با محوریت برتری نژادی و فرهنگی مهاجران اروپایی. محله‌های اروپایی از زیرساخت‌های مدرن، خدمات شهری و فضاهای باز بهره‌مند بودند، در حالی که مناطق بومی به فضاهایی متراکم، کم خدمات و «غیرقابل بهداشت» تقلیل یافتند. این آرایش فضایی، خود بخشی از نظام ایدئولوژیک استعمار بود که از گفتمان بهداشت و مدرنیزاسیون برای مشروعیت بخشی به سلطه استفاده می‌کرد.

یافته‌های پژوهش همچنین نشان می‌دهد که این ساختارهای فضایی با پایان رسمی استعمار از میان نرفتند. در دوره پسااستعماری، بسیاری از الگوهای کالبدی و نهادی دوران امپراتوری بدون بازنگری تداوم یافتند. شبکه‌های حمل و نقل استعماری، قوانین کاربری زمین، و مدل‌های متمرکز برنامه‌ریزی شهری به همان شکل باقی ماندند و به این ترتیب،

نابرابری‌های تاریخی به عناصر طبیعی و پایدار شهرهای معاصر بدل شدند. در الجزیره، قصبه هنوز از کم‌توجهی مدیریتی و طرد نمادین رنج می‌برد؛ در تونس، مدینه در حاشیه پروژه‌های مدرن‌سازی و گردشگری باقی‌مانده است؛ و در بمبئی، سکونتگاه‌هایی چون دهاوی بازتاب مستقیم سیاست‌های طرد فضایی دوران استعمارند.

باین‌حال، این تداوم به معنای پذیرش منفعلانه نظم استعماری نیست. یافته‌ها نشان می‌دهد که جوامع محلی در هر سه شهر به‌طور فعالانه با این تحمیل‌های فضایی مواجه شده‌اند و از طریق اشکال متنوع مقاومت و سازگاری، منطق‌های برنامه‌ریزی استعماری را بازتفسیر کرده‌اند. حفظ معماری بومی و فضاهای مذهبی در قصبه الجزیره، احیای اجتماعی مدینه در تونس، و شبکه‌های غیررسمی مسکن در بمبئی، نمونه‌هایی از کنش‌های بازیگربندی شهری هستند که نظم استعماری را هم‌زمان بازتاب و به چالش کشیده‌اند. این فرایندها به پیدایش نوعی «شهر گرایی ترکیبی» انجامیده‌اند که مرزهای میان استعمارگر و بومی، مدرن و سنتی، رسمی و غیررسمی را در هم می‌ریزد. در مجموع، یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که شهر استعماری نه صرفاً صحنه‌ای برای اعمال قدرت، بلکه میدان پویایی برای مقاومت، تطبیق و خلق دوباره بوده است. فضا در این شهرها به بستری برای مناقشه سیاسی و فرهنگی بدل شد، جایی که منطق‌های استعماری نه‌تنها تحمیل می‌شدند، بلکه پیوسته مورد مذاکره، بازتفسیر و بازسازی قرار می‌گرفتند.

نتیجه‌گیری

این پژوهش نشان داد که برنامه‌ریزی شهری استعماری در شهرهایی چون الجزیره، تونس و بمبئی نه یک فرایند فنی یا خنثی، بلکه ابزاری هدفمند برای اعمال قدرت امپراتوری بود. سیاست‌های شهری دوران استعمار — از منطقه‌بندی و طرح‌های بهداشت عمومی تا طراحی معماری و زیرساخت‌ها — همگی در خدمت کنترل اجتماعی و تثبیت نظم نژادی و طبقاتی قرار داشتند. فضا در این بستر، به رسانه‌ای برای سلطه بدل شد؛ از طریق نظم بصری، تقسیم‌بندی فضایی و تولید گفت‌وگوهای دوباره مدرنیته و بهداشت. این شبکه قدرت، ساختارهایی از نابرابری فضایی را تثبیت کرد که تا امروز در شهرهای پسااستعماری تداوم یافته‌اند.

یافته‌ها نشان دادند که فروپاشی استعمار سیاسی، لزوماً به معنای گسست از منطق‌های فضایی و معرفتی آن نبوده است. در الجزیره، تونس و بمبئی، دولت‌های پسااستعماری زیرساخت‌ها و نهادهای برنامه‌ریزی استعماری را تقریباً بدون اصلاح بنیادین حفظ کردند. سیاست‌هایی با عنوان نوسازی یا توسعه، در عمل همان الگوهای طرد و تفکیک فضایی را بازتولید کردند. در این میان، مناطق تاریخی و کم‌برخوردار، مانند قصبه الجزیره، دهاوی بمبئی و حاشیه‌های تونس، همچنان در حاشیه برنامه‌ریزی و سرمایه‌گذاری باقی ماندند. باین‌حال، شهر استعمارزده تنها عرصه سلطه نیست؛ بلکه مکانی برای عاملیت و مقاومت نیز هست. اشکال متنوعی از سازگاری، بازتملک و درهم‌آمیزی فرهنگی در این فضاها شکل گرفته‌اند و نشان می‌دهند که شهر پسااستعماری همواره میدانی از تضاد و مذاکره است.

نوآوری اصلی این پژوهش در تلفیق تحلیل تاریخی تطبیقی با چارچوب نظری فوکویی — پسااستعماری است. این مقاله با طرح مفهوم «استعمار زیرساخت‌ها»، نشان داد که قدرت استعماری از رهگذر شبکه‌های فیزیکی، حقوقی و دانشی بازتولید می‌شود. بدین ترتیب، نابرابری فضایی نه صرفاً نتیجه کمبود منابع، بلکه پیامد استمرار منطق‌های حکمرانی است. این چارچوب مفهومی، سهم نظری مقاله در ادبیات عدالت فضایی را مشخص می‌کند، زیرا پیوندی میان سه سطح از تحلیل برقرار می‌سازد: سطح کالبدی (زیرساخت)، سطح نهادی (سیاست‌گذاری)، و سطح معرفتی (گفت‌وگوهای برنامه‌ریزی).

از نظر سیاست‌گذاری، نتایج پژوهش نشان می‌دهد که دستیابی به عدالت فضایی در شهرهای پسااستعماری، مستلزم بازاندیشی در ساختارهای نهادی و معرفتی برنامه‌ریزی است. استعمارزدایی در این معنا نه اصلاحی فنی، بلکه تحولی پارادایمی است: تغییر از «برنامه‌ریزی برای مردم» به «برنامه‌ریزی با مردم». دولت‌های پسااستعماری باید خشونت فضایی گذشته را به رسمیت بشناسند و از طریق تمرکززدایی قدرت، باز توزیع منابع و تقویت مشارکت اجتماعی، الگوهای سلطه را در هم بشکنند. بازآفرینی زبان برنامه‌ریزی نیز بخش جدایی‌ناپذیر این تحول است؛ زیرا مفاهیمی چون «نظم»، «پاکیزگی» یا «پیشرفت» هنوز حامل میراث زیست سیاسی استعمارند و به حذف غیررسمی‌ها مشروعیت می‌بخشند. از منظر نظری و روش‌شناختی، این مطالعه نشان داد که ترکیب تحلیل تاریخی، تحلیل گفتمان و مطالعه تطبیقی می‌تواند ابزاری مؤثر برای فهم پویایی‌های فضا در شهرهای پسااستعماری باشد. شهر، در این نگاه، نه صرفاً کالبدی مادی، بلکه آرشیوی زنده از روابط قدرت، مقاومت و حافظه است. بر این اساس، برنامه‌ریزی شهری عادلانه نیازمند مواجهه انتقادی با تاریخ است؛ چراکه تنها از رهگذر بازشناسی این گذشته می‌توان مسیر آینده‌ای برابر را ترسیم کرد. برای پژوهش‌های آتی، پیشنهاد می‌شود دامنه تطبیق به شهرهای مستعمره اسپانیایی، پرتغالی و هلندی در آمریکای لاتین و جنوب شرق آسیا گسترش یابد تا تفاوت‌های فرهنگی و نهادی در استعمار زیرساخت‌ها روشن‌تر شود. همچنین، مطالعات میدانی-مشارکتی از محلات خاص می‌تواند نشان دهد که چگونه فرآیندهای جهانی‌شدن، مهاجرت و نوسازی نئولیبرال در حال بازتعریف مرزهای قدرت فضایی‌اند. در نهایت، این پژوهش نتیجه می‌گیرد که ساخت آینده‌ای عادلانه‌تر برای شهرها تنها از رهگذر رویارویی صادقانه با گذشته استعماری ممکن است. شهرها صرفاً عرصه‌های توسعه کالبدی نیستند، بلکه حافظه‌هایی زنده از طرد، بقا و مقاومت‌اند. با قرار دادن عدالت، مشارکت و پاسخ‌گویی تاریخی در قلب برنامه‌ریزی، می‌توان شهر را از فضایی مبتنی بر نابرابری‌های موروثی به بستری برای تعلق، عدالت و برابری جمعی بدل ساخت.

حامی مالی

این اثر حامی مالی نداشته است.

سهام نویسندگان در پژوهش

نویسندگان در تمام مراحل و بخش‌های انجام پژوهش سهم برابر داشتند.

تضاد منافع

نویسندگان اعلام می‌دارند که هیچ تضاد منافی در رابطه با نویسندگی و یا انتشار این مقاله ندارند.

تقدیر و تشکر

نویسندگان از همه کسانی که در انجام این پژوهش به ما یاری رساندند، به‌ویژه کسانی که کار ارزیابی کیفیت مقالات را انجام دادند، تشکر و قدردانی می‌نمایند.

منابع

زارعیان، ساریه. (۱۴۰۳). هرمنوتی در معماری و شهرسازی: نگاهی به دیدگاه‌های آنتونیو گرامشی و تأثیر آن بر معماری و شهرسازی. تهران: طحان گستر.

زندیه، مهدی؛ حکمت، حسن؛ مقصودی، احمد و امین، پارسا. (۲۰۲۱). مفهوم شهرسازی استعماری در ایران: نمونه موردی آبادان در دوره استعمار نفتی بریتانیا. *باغ نظر*، ۱۸ (۹۸)، ۵-۲۰.

References

- Baffoe, G., & Roy, S. (2023). Colonial legacies and contemporary urban planning practices in Dhaka, Bangladesh. *Planning Perspectives*, 38(1), 173-196.
- Bahloul, J. (1996). *The architecture of memory: A Jewish-Muslim household in colonial Algeria, 1937-1962*. Cambridge University Press.
- Bani, G. (2024). Tunisia 1940–1970: The spatial politics of decolonization. In *Reflection 2023–2024: Decolonizing spatial practice* (pp. 77–92). ETH Zürich, Institute of Landscape and Urban Studies. <https://doi.org/10.3929/ethz-b-000567146>
- Beeckmans, L. (2023). Age of Concrete: Housing and the Shape of Aspiration in the Capital of Mozambique by David Morton, and: The Politics of Housing in (Post-)Colonial Africa ed. by Kirsten Rüther et al. [Review of the books *Age of Concrete: Housing and the Shape of Aspiration in the Capital of Mozambique*, by D. Morton, & *The Politics of Housing in (Post-)Colonial Africa*, by K. Rüther et al.]. *Technology and Culture*, 64(3), 939-942.
- Bennafla, K. (2008). Colonial representations and urban space: The visual politics of segregation in French North Africa. In J. Rabinow & A. Osman (Eds.), *Colonial urban legacies* (pp. 115–134). CNRS Éditions.
- Ben Yakoub, A. (2018). Towards a decolonial urbanism: Performing the postcolonial in Tunis. In M. Lamprakos (Ed.), *Medina Session 4: Urban Justice*. Heinrich Böll Stiftung. Retrieved from <https://www.medinasession4urbanjustice.org>
- Brugger, F. (2021). *Governing the contaminated city: Infrastructure and sanitation in informal settlements in Abidjan and Nairobi* (Working Paper No. 2/2021). ETH Zurich, Department of Humanities, Social and Political Sciences. https://ethz.ch/content/dam/ethz/special-interest/gess/chair-of-sociology-of-development-dam/publications/Working%20Papers/WP_2_2021_Brugger_EN.pdf
- Chabchoub, A., & Kharrat, F. (2024). The colonial heritage of Tunis: Simple collective memory or an environmental resource? In *Urban heritage and sustainability in the age of globalisation* (pp. 163–178). [Publisher information missing].
- Chelli, L., Le Tellier, J., & Rault, C. (2021). Spatial inequalities and regional development in post-revolution Tunisia. *Population, Space and Place*, 27(6), Article e2443. <https://doi.org/10.1002/psp.2443>
- Cooper, F. (2022). Decolonizations, colonizations, and more decolonizations: The end of empire in time and space. *Journal of World History*, 33(3), 491-526. <https://doi.org/10.1353/jwh.2022.0029>
- Coslett, D. (2024, June 6). *Building healthier cities: Learning from the plague of Bombay*. Retrieved from <https://consensus.app/papers/building-healthier-cities-learning-plague-bombay/af9c7ef1343f5538a22b81d8481d1cdb>
- Hamoudi, A., & Emekci, Ş. (2025). Towards a sustainable Algiers: Analyzing urban typologies for sustainable cities. *International Journal of Built Environment and Sustainability*, 12(1), 187-202.
- Harrison, P., & Croese, S. (2023). The persistence and rise of master planning in urban Africa: Transnational circuits and local ambitions. *Planning Perspectives*, 38(1), 25–47. <https://doi.org/10.1080/02665433.2022.2053880>
- Hénia, A., & Chikhaoui, S. (2022). The political ecology of urban infrastructure: An analysis of waste management in North Africa. *Frontiers in Sustainable Cities*, 4, Article 917764. <https://doi.org/10.3389/frsc.2022.917764>
- Kabir, A., Dey, S., & Roy, S. (2021). Colonial legacies and contemporary urban planning practices in Dhaka, Bangladesh. *Planning Perspectives*, 36(4), 663–684. <https://doi.org/10.1080/02665433.2020.1788455>
- Kumaramkandath, R. (2023). Decolonising the Gateway of India. *South Asia Research*, 43(1), 7-17.
- Melgaço, L., & Xavier Pinto Coelho, L. (2022). Race and space in the postcolony: A relational study on urban planning under racial capitalism. *City & Community*, 21(3), 214–237. <https://doi.org/10.1177/15356841221087195>
- Mohdeb, R., Attar, A., & Saraoui, S. (2023). Forging the city image during the French colonial period (1883-1962) in the case of Jijel (Algeria). *Prostor*, 31(1(65)), 96-111.
- Oztig, L. I. (2023). Tunisia, Egypt, and Libya after the Arab Spring. *Middle East Policy*, 30(1), 137-156.
- Patrick, H., Khalema, N. E., Popoola, A., & Puplampu, K. P. (2022). (De)-coloniality, autonomy, identity, and spatial justice in Africa: An overview. *Journal of Inclusive Cities and Built Environment*, 2(4), iii-viii. https://hdl.handle.net/10520/ejc-jicbe_v2_n4_a1

- Rademacher, A. M., & Sivaramakrishnan, K. (2013). *Ecologies of urbanism in India: Metropolitan civility and sustainability* (Vol. 1). Hong Kong University Press.
- Sadiki, L., & Saleh, L. (2021). On EU–Arab democratisation: Towards a democratic "learning loop". In D. Bouris, D. Huber, & M. Pace (Eds.), *Routledge handbook of EU–Middle East relations* (pp. 253-264). Routledge.
- Sanyal, A. (2021). Power in/and preservation: Architecture in a postcolonial Calcutta. *The International Journal of Critical Cultural Studies*, 19(2), 51-66.
- Scriver, P. (2022). Placing in-between: Thinking through architecture in the construction of colonial-modern identities. In T. Stender, C. Bech-Danielsen, & M. Sheller (Eds.), *After belonging: The objects, spaces, and landscapes of alternative modernities* (pp. 62-76). Routledge.
- Sengupta, T., & King, S. (Eds.). (2024). *Reclaiming colonial architecture*. Routledge.
- Tax, M. (2023). *Urban contacts: Orientalist urban planning and Le Corbusier in French North Africa*. Retrieved from <https://consensus.app/papers/urban-contacts-orientalist-urban-planning-le/b0f99a4032ff5a1c91a72a48e06b9f77>
- Tejani, S. (2021). Disputing 'market value': The Bombay Improvement Trust and the reshaping of a speculative land market in early twentieth-century Bombay. *Urban History*, 48(3), 572-589. <https://doi.org/10.1017/S0963926820000565>
- Tickell, A. (2025). *City fictions of the new India: Literature, infrastructure, citizenship*. Oxford University Press.
- Tinsley, M. (2025). Contested urban assemblages: Ruination and restoration of postcolonial sites of memory. *Social & Cultural Geography*, 26(1), 20-39.
- Çelik, Z. (1999). Colonial/postcolonial intersections: Lieux de mémoire in Algiers. *Third Text*, 13(49), 63-72.

